

Ч. 126. ВИДАНЕ РУСКОГО ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІЧНОГО.

СВЕН ГЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗИЇ.

VI.

НАЙВИСША ГІРСКА КРАЇНА НА ЗЕМЛІ.

(Подорож по Північному Тибеті).

(З ілюстраціями).

Ціна 2 кор. 30 с.

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

СВЕН ГЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗИЇ.

IV.

НАЙВИСША ГІРСКА КРАЇНА НА ЗЕМЛІ.

(Подорож по Північному Тибеті).

(З ілюстраціями).

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1.

У підніжжя гір Кіен-Лін^{*)}.

В серці Азії підносить ся поміж найвисшими гірськими ланцюхами на землі, то є між горами Кіен-Лін і Гімалаями найвизначнійша височина на нашій планеті, височина Тибету. Середня її висота числить 4.000 метрів в північній частині навіть 4.600 м., а сама вона обіймає простір 2 мільонів квадратних кілометрів, або в двоє такий великий, як Німеччина і Франція вкупі.

Північна частина сеї височини незаселена, має, як здасть ся, цілий уклад замкнених у собі озер. Далі ід полудневи мешкають монгольські номади, а тільки частина краю, найдалі висунена на полудне має осілих мешканців. Тибет, що лежить оподалік від важнійших торговельних шляхів, належить ще сьогодні до найбільше незвісних околиць на землі. Навіть мапа Африки не має тепер плями сих розмірів, тільки підбігунові околиці можуть суперничати під сим зглядом із Тибетом. Причина сього відокремлення лежить у побоюваннях китайського правительства, релігійний фанатизм Тибетанців і неприступна й дика природа краю.

Европейці намагали ся від давна дістатись до сеї загадочної кваїни, а перші проби в сьому напрямі поробили місіонарі. Першим Europejцем, що дістав ся до столиці Тибету, був у XIV. в. монах Одоріко ді Порденоне.

^{*)} Перша частина подорожи Свен Гедіна по Азії, саме: Подорож по Намірі і Східному Туркестані описана в книжках виданих нашим товариством під заголовками: 1) На криші сьвіта, 2) В країні гробової тишини і 3) У вітчині дикого верблюда. У сій книжочці описана подорож його по Тибеті. Усі чотири книжки є окремі заокруглені цілости.

В 1624. р. підприняв подорож із Індій до Тибету Єзуїт з Іспанії Антоніо д'Андрада, а в 1671. р. зробили два Єзуїти Гробер і д'Орвіль авантурничу прогульку із Пекіну крізь Коко-нор до Лясси, а побувши в столиці два місяці, вернули до Європи. У 18. століттю було також не мало подорожий до сього краю. Найсміливішим подорожником був свого часу Голяндець Ван де Путте, що після повороту спалив усі свої записки, побоюючи ся, що ніхто не повірить його оповіданням. Останніми мандрівниками, що дійшли до Лясси, були два французські місіонарі: Гік і Табе. Після них не може ні один із мандрівників повеличати ся, що був у Ляссі. Але чимало було географів, що досліджували пограниче Тибету, а особливо його західню часть, як брата Шлягінвайти, Йонзон (1865), Гайвард (1870), Карей (1885 — 87) і Громбчевський (1890).

Східнім Тибетом цікавив ся головно російський генерал Пшевальський.

Перша його подорож тривала від р. 1870—73, а друга від 1876. до 1877. Дорога, що її перейшов Пшевальський, була 16.000 кілометрів довга і була багата в обильні плоди. Найсвітлішим здобутком другої подорожи було відкритте нового озера Льол-нор і пасма гір Альтин-таб, як також потвердженне істновання дикого верблюда. Третя подорож Пшевальського тривала від 1879. до 1880. року, четверта й остання від 1883 — 1885. р. Велике значінне для географії східнього Тибету мають подорожи індійського вченого, Крішни, звісного під буквами А—К. В 1878. р. дістав ся він у перебранню купця до Лясси і проживав там цілий рік; його поворот до Індій відбув ся серед авантурничих пригод.

Найкраще пощастила подорож Бонвальотови й Орлеанському князеви, Генрикови, що перейшли Азию від півночи на захід і від полудня на схід. Дійшовши в р. 1889. до Льол-нору, перейшли вони гори Альтинтаб і спрямували ся незвісним шляхом без провідників просто до полудня. Сей марш тривав три місяці крізь гірську країну, високу понад 4000 метрів, цілком пусту і незвичайно студену. В околицях Тенгі-нору синили їх Тибетанці й не позволили їм, не зважаючи на переговори, що тривали 7 тижнів, навідати ся до Лясси. Тож наші мандрівники мусли зійти з дороги і вернули до Тонкіну. У літах 1889. і 1890. підприняв генерал Пецов у товаристві Роборовського, Козлова і геолога Богдановича, подорож по Східньому Теркестані. Він ішов крізь гори Тіен-шан і здовж ріки Яркент-Дарії до Яркенту

й Хотану, а перезимував у Нія. Поворот відбув ся кривь Льоп-нор, Кара-шагр і Джунгарію.

Подорож Пецова належить до дуже важних; ніхто дїнше від него не означив у сих околицях назв багатьох місцевостей.

Азійська височина має дуже інтересні подробиці не тільки для географів, але й для геологів. Новітна наука географії домагаєть ся сьогодні точного розяснювання причин формовання землі, означення внутрішньої звязи поміж поодинокими гірськими ланцюхами і дослідження їх віку. Під сим зглядом жеде ще у височинній Азії багато квестий на розвазку.

* * *

Після подорожий по Памірі, пустині Такля Макан і до озера Льоп-Нор. я відпочивав довший час у Хотані. Хоч як мило минав мені там час, я мусів покинути вже раз се місто. Мене ждала тепер важка подорож по північному Тибеті, що загальну його опись я тільки що подав.

Перед самим відїздом із Хотану пішов я до Лі-Даріна попрощати ся і жертвував йому золотий годинник, куплений від маючого купця із Лядаку. Наш господар Алим Ахун одержав годинник і халат, я не поминув взагалі нікого, хто зробив мені кодиннебудь яку прислугу. Татарин Разиков узяв на себе переслати до моєї вітчини археологічні збірки, шкіру із верблюда і багато диванів, закуплених мною у Хотані. Завдяки старанню його й Петровського прийшли всі отсі предмети цілі на місце свого призначення.

Моя каравана, що числила 20 коний і 30 ослів, виправила ся в дорогу 29. червня. Після години маршу були ми вже над лївим берегом ріки Юрун-каш, що прибула нечаяно й подїлила ся на 4 рамена. Та проте відбув ся перехід через неї щасливо. На другому березі простягали ся численні села із буйною ростиностю. Але найближшої днини змінив ся краєвид не до пізнання. Замість оаз — тверда, жовтава, неурожайна земля, що є родом переходу поміж степом а горами. У місцевости Кутас-ленгер припочивали ми трохи, аби напоїти звїрята. Звідси вернув також Аксакаль і дружина, що товаришила нам досі, до Хотану. Аксакаль забрав із собою мою почту: таким способом я зірвав останнє полученне із Европою, а нові зносини я мав навязати тільки в столиці Китаю. Зразу я задумував виправити ся ід

Тибетанській височині, але дорогу замикала схвильована ріка Керія-дарія. Не було ради; я мусів вернути на великий караванний шлях до Керія, а припочивши в місті 4 дні, перейти у сьому місці ріку. Місцевість Нія, до якої ми прийшли після трех днів, є о стільки важна, що у невеличкій віддалі від неї є в пустинні сьвятий гріб імама Джафера Садіка, який стягає до себе рік-річно численних паломників. Із Нія вибрали ся ми 18. липня в гори, переходячи коло ріки Толлян-хожи, яка визначаєть ся стрімкими берегами. По дорозі приключила ся нам немила пригода. Іслам, що їхав попереду, вислідив череду антильоп. На гук вистрілу, який, мимоходом кажучи, хибив, налякали ся караванові коні до тої міри, що почали втікати у дикому переполюсі. На щастє коня, що ніс на плечех скрині з інструментами, вели люди за поводи так, що не міг узяти участи у сих перегонах. Інші коні пощезали у тумані й спинили ся аж тоді, як спадаюча багаж тамувала їх рухи. Скрині потовкли ся чимало, а одна із них потріскала на дрібні кусні. В околиці Кара-саї почули ми в перше про перехід, який веде крізь гори Кієн-лін. Я рішив ся проте йти до місцевости Копа, аби дізнати ся в сій справі чогось ближшого і вишукати провідників. До подорожи крізь північний Тибет треба було закупити верблюди. В сій цілі вислав я одного із своїх людей над ріку Мельджа, де випасали багато верблюдів. Посередник вивязав ся як слід із припоручення, бо привів 15 добрих верблюдів, із яких я вибрав шість добірних штук.

Околиця, у якій ми були тепер, називаєть ся Далай-курбан. Замешкують її Таглики, що випасають численні отари овець. Безглядна висота була тут 3.343 метри. Ізвідси просто на полудне підносить ся величній ланцюг гір, званих по китайськи Кієн-Лін. Таглики впевняли мене, що тільки оди перехід себто Чоккалик веде до нутра тибетанської височини. Заки ми вибрали ся в дальшу дорогу, я рішив ся розслідити перехід із близька. Вхід із західної сторони був, що правда, дуже стрімкий, але я приймав, що верблюди видрапають ся на него. Гірше було нам сходити долів по східньому боці, але ми вважали таки пробувати перейти. Із сим рішенням вернули ми крізь перехід Сарік-коль до Далай-курбану. Дня 6. серпня вибрала ся наша велика каравана у кількох відділах в напрямі до переходу Сарік-Коль. Верблюди йшли, що правда, дуже обережно, але не менше певно. Тільки коні й осли спинювали ся, або падали що хвилі. Коли ми минули без пригоди перехід і мали завернути

до переходу Чоккалик, аксакаль Тагликів, що товаришили нам, заявив, що є ще вигідніший перехід Яккалик. Опісля я пере-свідчив ся, що зо страху перед Китайцями не хотів показати нам дороги до Тибету незваної досі. Я вилаяв його достоту за те, що він своєю брехнею приневолив мене наложити дороги, але в самій річі я не дуже гнівав ся, бо познакомив ся таким робом ліпше із околицею. Тепер звернули ми ід полудневи і перейшли річку, полишаючи праворуч усї долини понизше переходу Далаї-Курган.

Ми розтаборили ся над рікою Мітт. На полудни розкривав ся тут перед нами прегарний краєвид. Долина розширюєть ся раз у раз більше і переходить нарешті у рівнину, перерізану безчисленими раменами потока Мітт. У віддалі мерехтять на овиді снігові верхи гір. Наш табор був першим табором в околицях цілком незаселених. Перед собою ми мали безвісний і безлюдний північний Тибет, у якому ми мали прожити 2 місяці не стикаючи ся з людьми. Тут попалили ми за собою мости із тим милим почутем, що не могла вже нас запосягти рука китайських мандаринів. За те менше потішаючі були інформації Тагликів, які впевняли, що ціла країна на полудни є цілком неурожайна. Сей факт годив ся впрочім із досвідами, що їх поробив був Пецов, я був проте приготований на евентуальність, що повигибають усї звіврята каравани. Нам не загрозувала небезпека, бо в найгіршому разі ми могли дійти пішки до місць заселених людьми.

Коні й осли пасли ся в останнє спокійно, не передчуваючи судьби, що ждала їх у будучім. Ми мали всїх звіврят 56 штук, а що після переходу крізь гори Заїдаму полишило ся нам тільки 10 процент при життю, можна легко доміркувати ся, на які вони були виставлені небезпеки. Аби не терпіти в дорозі недостачі мяса, я купив 12 овець і 2 кози, а хоч моя прислуга впевняла, що сего за багато, вони годували нас тільки половину дороги. На сю мандрівну менажерію складали ся ще також три прегарні собаки. Крім вірного Йольдаша із Корді, що спав усе при мені і сторожив при наметі так пильно, що не позволяв увіходити до него нікому, хіба Іслямови, я мав великого чорного і жовтого пса (сего останнього називали мої люди тигром). Оба вони проживали в наметах моєї служби і пантрували звіврят. Підчас походу вибігали все собаки на перед каравани, і упримнювали нам одноманітне впрочім життє. Подорож крізь височину не

навтямила ся їм. Розріджене повітря не шкодило їм ні раз, а їди мали все подостатком.

Крім Ісляма, провідника каравани і китайського товмача я мав 6 слуг виняятих на час цілої подорожи. Крім того 17 Тагликів з Далаї-кургану мало під проводом свого аксакаля помагати нам у поході крізь переходи, а після кількох неділь вернути домів. Два із них утікли зо страху перед карою, що повели мене непотрібно крізь найприкрійший перехід. Щезли так тихо, що їх неприяву я замітив ледви у вечері після розложення шатер. Минула їх, що правда, кара, але враз і заплата за визичені коні.

Хоч як було високо, сонце дошкулювало дуже. Цілу днину я міг ходити у літній маринарці, але за те у вечері мусів загортати теплий плащ і надягати зимову шапку. Мої люди мали все добрий гумор, який доходив звичайно до найвисшої точки, коли давали пилав, із якого бухала пара. Туркестанська служба не хотіла їсти з тої самої миски з Тагликами, що до них зрештою цілком слушно не мали великого довіря. При їді вели ся розмови про вислід дальшої подорожи, або слухано оповідань одного із слуг, що перейшов скілька разів Тибет на поперек. І так він товаришив у походах Карееви, убитому Дальілейсови, Бонвальтови і князеви Орлеанському, нарешті також убитому Дітрейльде Рінсови і Іренардови. Се було для мене справжнє щасте, що я дістав слугу, який знав дуже добре сі околиці. Що правда оклеветували злобні язики Парпія, себто згаданого бувальця що в кожному місті Східного Туркестану мав жінку, яку покинув. Іслям ізнов уважав поганим знаком сю обставину, що Парпі служив двом Європейцям, які погинули нечаяною смертю. Що до мене, то можу тільки потвердити, що Парпі поводив ся цілий час бездоганно, був усе чемний і тішив ся великим поважаннем цілої каравани, не тільки задля свого досвіду, але й по причині віку. Наш табор над рікою Мітт назвали Таглики Ляікою, ізва обильних кладнів глини: В горішній часті долини мала бути копальня золота, яку визискували промисловці із Керія, що прийшли сюди перед 10 днями і мали тут оставати цілий місяць. У погоні за золотом приходять вони що року на долину ріки Мітт і працюють тут не довше, як півтора місяця, раз ізва недостатчі поживи на довший час, а то знов тому, що земля мерзне вже в початках вересня. Золото виполікують у коритах, але не мусить його бути багато, коли один робітник вспіє викопати денно золота за 40 копійок.

Ми відвикли від студених ночей і тому перший мороз видавав ся нам дуже острій. Але як тільки зійшло сонце, було знов тепло. Рано утікло ще двох людей, тож аксакаль дістав від мене доброго носа. Верблюди, що йшли найповільніше, виходили звичайно в товаристві кількох туркестанських Тагликів. Осли полишали ся часто позаду, і приходили до табору разом із верблюдами, а на самому кінці вівці із пастухами. Цілий похід замикав я і Фонті Ші, бо підчас маршу робив я знімки із околиці, геологічні й гіпсометричні обсервації.

Справжньою розкошию було для мене після довгої і важкої кінної їзди морти кинути ся на диван у наметі та просіягати свої члени. Йольдаш мав той звичай, що коли ми доїздили до розложеного вже табору, він біг стрілою у намет і лягав на моє ліжко. Коли я опісля станув сам перед наметом, виходив д' мені, махав хвостом, якби витаючи ся зо мною на своєму сьміттю.

Фонті Ші зжив ся зо мною дуже. Я любив його товариство, бо образований Китаєць стоїть під умовим зглядом багато вище, ніж Музулманин. У вільних годинах часто підчас їзди мали ми лекції китайської мови і розмовляли, о скільки позволяв на се мій невеличкий засіб слів. На біду не могли його стерпіти мої слуги за те, що він часто перебував у моєму товаристві і що йому вільно було підчас лекцій сидіти у моєму наметі. Глумили ся із него, називаючи його другим паном, а гнівало їх особливо те, що вони, правовірні, мусіли поганиновп, Китайцєви, варити страву. Кілька разів дійшло до того, що показала ся неминучою ціла повага моєї особи, щоби залагодити суперечку.

II.

Перші дні у Тибеті. — Гори Арқа-Таг.

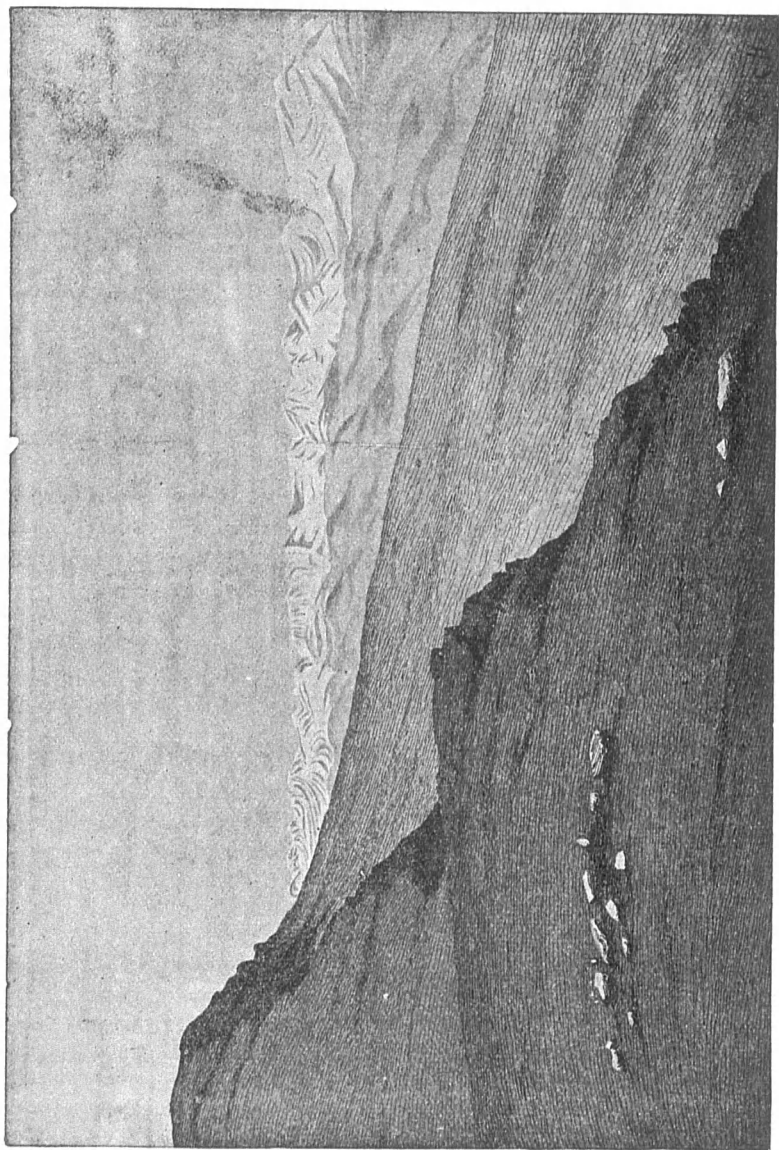
Семого серпня йшли ми довгим, важким маршем у підніжя гір зложених із лупаку і граніту. Долина звужала ся, на перехід ми мусіли входити чим раз більше стрімкою стіною. Та проте наші зв'їрята пняли ся, як слід, під гору, не треба було навіть здоїмати із них тягарів. Перейшовши крізь перехід, побачили ми нечаяно гарного дикого осла, що втікав хутко, як вітер, але від часу до часу спинював ся й приглядав ся нам цікаво. Коли почали западати сумерки, ми розложили ся табором близько ріки Кара-муран. Рістні анї стебелинки до тої міри, що ми мусіли

нагодувати звірята кукурудзою й ячменем. Усі, крім мене, жалували ся на біль і шум у голові, а найбільше страдав Іслям Баї і Фонт Ші.

В ранці сховив ся могутній вихор, що миттю перевернув мій намет, не зробивши мені, на щасте, більшої шкоди. П'ять Тагликів, між ними й їх аксакаль, одержали заплату, й вернули домів, раді, що не потребують товаришити нам далі. У супротивленню до енергічно вирізьблених і вижодоблених поперечних долин, розширюєть ся долина Кара-мурану д' горі. Дно долини вкриває столочене грузе, дуже вигідне до маршу. Ніде не побачиш дороги, ані сліду людської прияви. Ся долина — се рід переходової околиці, яку я запримітив уже в Памірі поміж поясом внішнім, а поясом без відпливових височин. Спливають ся в ній інші малі поперечні долини, час до часу виłonюєть ся із них велитній сніжний ланцюх гір Арка-таї. Годі уявити собі країну більше бездушну, більше опустілу. Навіть дикі осли не шукають тут наші, тільки шмарагдова ящірка бігає проворно посеред скель. Перед полуднем падав сніг, а західній вітер сипав туманами куряви й піску. Із горішньої части долини ми звернули ся до полудня. Перед нами стріляли горі самітні гори із чорного пісківця, що творили неначе велитні ворота. З далека виглядали тут скелі як малі червоні шестистінники, що росли в міру, як ми наближали ся.

Вихор дув без перестанку, а з полудня перемінив ся в сніговий буран. Я ледви зміг іти слідами інших, нарешті побачив білі намети, розбиті нашою караваною. Ми були тепер на висоті 4.739 метрів. Мої люди мерзли, а у вечері настала суперечка поміж рештою Тагликів, хто має йти з нами далі. Всі хотіли вертати домів, негостинна околиця ділала на них непривітно. Другої днини температура впала до -7° , чорнило в каламарі замерзло до чиста. Була се проте справжня зима в початках серпня! Мій приятель Фонт Ші мав дуже поганий вигляд. Він жалував ся без упину на біль голови, безсонність, не міг також нічого їсти. Сеї ночі не утік мені ніхто, а каравана помашерувала далі у давньому порядку. Земля ставала така м'яка, що підкови застрягали у неї раз по разу. На заході ми відкрили невелике озеро, що було, як здаєть ся, одним із жерел ріки Кара-муран. Вода його була трохи солона.

Тому, що головний ланцюх гір Арка-таї виступав перед нами усе на полудни, ми признали найрозумнійшою річю завернути в сю сторону, перейти гори і дістати ся на Тибетанську

Ланцюх гір Арка-таї (стр. 10).

височину. По дорозі зачало нам не доставати води. Люди вивертіди діру в землі, але вода діставала ся на поверхню з великим трудом.

Під датою 10 серпня я знаходжу у своєму подорожньому дневнику ось таку записку: „Фоні Ші терпить страшно на шалені болі голови. А що кожної днини почував себе що раз гірше, я рішив ся відслати його домів. Іслям побоював ся також, що Китаєць умре, наколи піде з нами далі, і що його недуга приневолить нас спинити ся довше на одному місці, що могло би покінчити ся для нас усіх болюче. Але якжеж мені було полишати ся тепер без сего Китайця? Йти до Китаю без товмача, було би що найменше немиля річ. На щасте я присвоїв собі вже найважнійші слова, а решти довчу ся, як буде треба, сам. У загалі прийатте сього товмача показало ся для мене недобрим інтересом. Не тільки, що я дав йому на задаток тримісячну платню з гори, але муєв іще тепер заплатити кошти подорожі, дати коня й поживу. Я не міг також пустити його самого без товариства скількох людей на випадок, якби занеміг у дорозі. Перед відїздом попрощав ся зо мною Фоні Ші сердечно, задумуючи відпочити якийсь час у Даляй-Кургані. Горді мрії молодого Китайця приснули як мільяна банька. Він мрїв, що приїде зо мною до Пекіну, побачить столицю легендарного цїсаря, одержить при моїй підмозі корисну посаду...“.

В ночі упав обильний сніг і земля була ще вогка, коли ми зїздили у низ долини, що розширювала ся у хвилясту високорівню. При її устю підносила ся прегарна громада гір з плоскими стїжками. Стїжки складали ся з червоного пісківця, а їх вершки вкривала чорна верства туфу. Туф мав у собі баньки, був дїрчастий, як губка і ударений молотком, відзивав ся звуком. Оригінальні гори в чорній шапці ясніли кілька годн своєю багрою. Зрештою земля була часто-густо цілком рівна, ми були проте на справжній високорівні. Повітря було чисте, каравана виглядала перед нами як дрібна точка. Нечайно ударив у наші очи вижиданий вид. У долині росли зелені верби, нужденні, що правда, але для виголоднілих звірят дуже пожадані. З подивом я запримітив, що каравана, не зважаючи на се, йшла далі. По хвиді показало ся, що саджавка між вербами мала солону воду, а рістня була така скупа, що не варто було попасати.

Другої днини занедужало трех людей, що просили, аби дозволити їм відпочити одну днину. Я пристав на се радо, тим більше, що звірята були вислені шестидневним походом. Число

недужих зросло протягом дня. Всі жалували ся на біль голови, навіть Іслям ляг і стогнав із болю, а се пригноблювало нас усіх. Погода була незavidна: небо вкрило ся хмарами, сніг падав із малими перервами цілу днину. Я не міг іти на прогулку, тому запер ся у наметі і викінчував залеглі роботи. Люди забили одну вівцю. Хоч нас було стільки, вистало мяса на довго, бо гірська недуга відбирає апетит. Різнородність страв була зрештою не велика, а їда нарешті остогидла мені до тої міри, що я з певного рода жахом дожидав обідньої пори і був радий, коли міг уже закурити люльочку. Зрештою я почував себе дуже добре: висота 4.968 метрів не дошкудила мені ні раз. Фізичне висилення і довга студія спричинили у мене, що правда, брак віддиху і битте серця, але болі голови, які переслідували мене в перших днях, устали цілком.

Рано 12. серпня шумів уже малий поточок з каламутною водою по долині. Витворив його вчорашній сніг. Терен отвирав ся ід сходови, тож ми виправили ся в сьому напрямі. По обох боках зарисовували ся останні кінчини гір, а по заду яснів велитній гірський ланцюх із своїми сніговими полями. Хоч ми йшли все до вершка, який підносив ся з гір Арка-таї, він не наближав ся до нас ні дрібки. Після 29 вільометрового маршу, розложили ми намет над більшим потоком, якого береги вкривали досить можливі пасовища. Ми полишили ся на сьому місці два дні задля дуже сумної причини. Зразу старали ся люди вмовити в мене, що звівіята потребують відпочинку, але показало ся опісля, що се Іслям заненав тяжко на здоровлю. Гожий сей чоловік бояв ся, що я буду мусіти спинити ся для него одну днину і попросив товаришів о сей викрут. Він занеміг на сильну трястю, битте серця і біль голови і не хотів вірити, що се гірська недуга, бо плював кровю і заненав цілком на силах. На разі я дав йому хініни й морфіни і він спав після того кілька годин. Та проте було з ним дуже погано. Я не припускав до себе думки, щоби я мав його як раз потеряти, його, що перебув зо мною всі найбільші небезпеки, не цурав ся найбільшої праці і був мені справжньою підпорою. Він усе збирав каравану, старав ся про довірених людей, скуповував поживу і стеріг усього. Десять інших не вспіло би заступити мені його. А тепер він лежить повалений недугою, як колода, стогне, як би конав.

Після того, як ми увійшли до північного Тибету, валять ся на нас що раз нові перепони. Наш табор має вигляд шпиталя,

а годі йти з інвалідами. Неумолима дійсність приковує мене до місця. Нема іншого виходу, як або лишити недужих під опікою інших, або — вернути. Я здрогаю ся увесь на думку про другу евентуальнісуь. Я мушу доконче розслідити незнані височини, що лежать на полудни від пасма гір Арка-таї. Недуга Ісляма; сама собою не добра, була тим гірша у наслідках, що відобрала відвагу й іншим слугам. Просто чують подув смерти у таборі. Тільки мій спокій додає їм надії. Радіють, коли я прийду навідати ся до недужого в наметі і розмовляють радо про вигляди на будуче. Зрештою відзивають ся мало коли, веселі співи замовкли цілком.

Протягом дня я вислав людей на розвіди. Вони найшли в полуднево-східній стороні велику долину. Парпі думав, що після 15 днів найдемо добрі пасовиска. Докола нас була трава така погана й гірка, що коні їли її лише з голоду. Тому то треба було йти далі, бо инакше могли й коні позанемагати. Два з них були вже слабі, не їли нічого й лежали цілу днину без руху.

Але не треба тратити надії. Адже ми маємо з собою ще паші на 30 днів а поживи на півтретя місяця. У вечері я дав Іслямови новий порошок морфіни, потім він спав спокійно й проснув ся другої днини багато здоровійший. Міг навіть зїсти трохи хліба й випити чай, а опісля встав і проходив ся хвилину. Погода була погана. В полудне й пополудни падав сильний дощ і обильний град.

Що вечера маємо велику потіху із верблюдів, що точно із заходом сонця вертають незвичайно поважно, як боги, до наметів по свою звичайну порцію кукурудзи.

* * *

Іслямови полегшало 15. серпня на стільки, що ми могли вирушити о звичайній порі. Із звівірат згиб нам один кінь, на жаль, не останній. Невозвід укрили легкі облаки, що звисали над землею. Долина ставала раз у раз вузша й коротша. Коло полудня зачали громадити ся на заході густі хмари, що посували ся перед себе страшно швидко і темніли раз у раз більше. Після хвилини вчули ми сильний свист і шум. Із заходу повіяв вітер, і викинув із себе із незвичайною силою град, що почав сікти долину й гори. Нараз настигла чорна пільма, зараз таки

при наших ухах залунав приголомшуючий грім, хоч ми не виділи блискавки. Околиця розплила ся у мраці. Невеличкі зернята граду били так сильно, що чуло ся їх кривь кожух і шапку. Коні полошили ся від сих незаслужених ударів і треба було станути. Кілька хвилин перемінило соняшній розкішний краєвид у підбігунову околицю із крейдяно-білою землею. Добру хвилину не знали ми, що діяти, а навіть не могли ні до чого забирати ся. Коли переминула найбільша заметільниця, ми посідали з коний і розложили хутко намети.

Другої днини вибрали ся ми рано, при студеному і вітряному повітрі, а небі вкритому хмарами. Не без труду перейшли ми висогле русло ріки і пішли сугорбоватим тереном. Долину замикали все ще гірські ланцюхи. Поволі ми правцювали до північного сходу. В часі подорожи не минула нас звісно метелиця, до якої ми привикли вповні. У мраці дійшли ми до вододілля. Ставало нам раз у раз яснійше, що гори Арка-таї складають ся в сій околиці з цілої системи рівнобіжних ланцюхів, убогих на догідні поперечні долини. З великим трудом видістали ся ми також на один із переходів, що лежав імовірно в головному пасмі Арка-таїу.

На вершку окружили нас хмари, град, сніг і непроглядна мрака. Ми не бачили просто, куди звернути ся, тому рішили ся переночувати в сьому місці на висоті 5,233 метрів. Розтаборили ся ми зараз таки. Студінь і найменше висilenнє приводили нас до биття серця і браку віддиху. Вітер пронизував усе, град сік немилосерно. З полудня прояснило ся небо о стільки, що ми побачили перед собою дальші ланцюхи гір, справжній хаос хребтів і вершків чорних, червоних, зелених, снігових. Море гір заслонили перед нами знов боввани хмар. Почало гриміти, земля дрожала від потрясення, хмари прошибали засліплючі блискавки. На верблюда й осли ми мусіли довго ждати сего вечера. Я мусів навіть вислати людий, аби їх відшукали. Вернули з ними із сумерком.

Ніч була тиха, але студена. Я розігрів ся ледви в ліжку, вистеленім із кожухів. В ранці не стало нам палива, тож я мусів вдоволити ся какаоим напоєм приладженим на студеній воді, який був би знаменитий на гарячій пустині, але тут показав ся доволі холодний. Ми пересвідчили ся, що верблуди й осли вернули раннім ранком тою самою дорогою, яку ми зробили вчера. Та проте я виправив ся з Тагликом Еміром Мірзою в напрямі, у якому я вже передше казав іти своїм людям,

а Іслям мав допильнувати, аби каравана з останніми верблюдами не заблукала ся. Після години їзди я віднайшов сліди ослів і верблюдів, що обійшли гору докола її підніжя. Я запримітив також, що Таглики пігнули далі верблуди в противному напрямі, але приймаючи, що вони незабаром побачать свою ошибку, поїхав я далі ід сходови. При чотирнадцятому кілометрі дороги я побачив, як наші осли пасли ся на тарасоватому узгір'ю над берегом хрустальної ріки. Пишна паша і примусовий піст минулої днини приневолити нас відпочивати цілу днину. Коли нарешті Таглики вернули із верблюдами, пізнав один із них місце, де розтаборив ся був минулого року Літгледадь. Він прийшов у сі околиці із півночі і перебував тут кілька днів, шукаючи переходу крізь гори Арка-таї. Сей Таглик обіцяв перевести мене сим переходом, що його найшов Літгледадь.

Ріки західньої і східньої подовжної долини сполучують ся разом і перебивають ся чарівною скельною брамою крізь північний гірський ланцюх. Сполучена ріка пливе бисто, шумить і гуде по стоках. Скількість води переменяеть ся безнастанно протягом дня, у вечорі стан води був найвищий, у ранці найнищий. Безпосередно після заходу сонця постуденіло, температура обнизилася до скількох степенів понизше нулі.

Того вечора я заключив нову умову із Тагликами. Трех із них дістало заплату за той час, що були у мене і могли вернути домів, двох мало товаришити мені до Арка-таї, а решта, як також слуги із східнього й західнього Туркестану обіцяли йти в караваном аж до заселених місць, де вони не були. Таглики, що мали полишити ся ще в службі, просили мене щоби я виплатив їм половину належності, а я пристав на се без вагання. Кількох із туркестанських слуг, що мали родини в Хотані і Керія, посилали своїм найближшим значнійші грошеві суми із грошей, які дістали від мене, а посилали їх тими трема вертаючими домів Тагликами. Для безпеки мали сі останні дати їм письменний квіт на те, що відобрали гроші і зобов'язати ся на письмі віддати їх після адреси. Полагодивши всі інтереси, ми полягали спати. Таглики спали, як звичайно, під голим небом під захороною валу, збудованого з міхів із поживою, сідел і инших річей.

Другої днини запримітили слуги на немале своє здивованне, що всі Таглики з виїмкою мого секретаря, Еміра Мірзи, утекли. Іслям збудив мене сейчас і повідомив мене про все. Ми зробили воєнну нараду. Таглики втекли імовірно о півночі, коли

мої люди позасипляли твердо, в надії, що утечуть перед погоню, маючи за собою велику віддадь. Вони знали також, що для нас кожний день має велику вартість. При ревізії показало ся, що не доставало нам 10 ослів, 2 коний і великої кількості провіантів, як хліба, муки і рижу. А найгірше те, що Таглики забрали платню наперед і гроші моїх людей і не дали їм ніякого квіта. Утечу мусіли уложити собі задалегідь і з хитрого вираховання просили о можливо найвисший задаток. Дивувало нас усіх, що вони втекли так тихо. Кількох людей чуло, що правда, як о півночі брехали собаки сказано, але думали, що пси брешуть на верблюдів, що блукали ся нерав по ночі, як сновиди.

Але ми не так легко дали себе обманити. Я розслідив найблише окруженне табору, аби по слідах розпізнати, куди повтікали збігці. Показало ся, що пішли вони відділами у ріжних напрямках до одної точки у стіп північного ланцюха гір, аби звести нас відразу з доброї дороги. Кількох злодіїв ішло пішки, два їхали на конях, інші на ослах. Осли були дуже висилені, тож ми додумували ся, що каравана не зможе посувати ся дуже швидко. Я приказав здоганяти збігців і привести їх за всяку ціну до табору. Вони обманили нас нікчемно, заслужили проте на сувору кару. Три мої люди, уружені у стрільби й револьвери, сіли на найліпші коні й пустили ся гальопом у погоню. Якби збігці не хотіли вернути, вони мали вистрілити кілька разів; але я наказав їм як найострійше ранити когонебудь.

Не остало нам тепер нічо иншого як ждати терпеливо. Минув день, а мої люди не вернули. Я почав побоювати ся, чи не заблудили, бо настала би гірша колотнеча від попередної. Врешті другої днини вернули у вечері і розповіли мені про вислід своєї погоні. Цілу днину аж до пізнього вечера їхали без упину слідами збігців. О півночі побачили перед собою ватру, а докола неї кількох Тагликів. Коні й осли пасли ся оподаїк. По людях і конях можна було пізнати велике висиленне. Коли Парпі із товаришами зблизив ся до ватри, схопили ся Таглики з місць і розлетіли ся миттю на всі сторони. Парпі погонив за ними, стрілив для постраху і загрозив, що вистріляє їх усіх, як не вернуть зараз таки. Тоді то кинули ся Таглики на землю й просили о ласку. Зв'язано їм руки, а Парпі відобрав від них усї гроші. Після кількогодинного відпочинку зачав ся поворот. Тільки трех Тагликів, яких я увільнив із служби, пустили

свобідно. Провідник збігців, сороклітній Таглик, той, що спричинив утечу, мусів іти цілу дорогу пішки із звязаними з заду, як у злодія, руками.

Після 10-тої години в ночі прийшли повязані збігці до табору під сторожею могого слуги. Всього, що вони одержали, вручено мені назад. Крім того вони вкрали мені дві цінні днині, яких втрата не дала ся направити. Проводаторя приведено до могого намету, а решта устала ся півколом перед ним. Я сказав йому, що він є злодій і що погано було би в ним, як би захопив його у свої руки китайський амбан. Але аби він і його товариші не думали, що можна обманювати Європейця безкарно, вираховано йому 12 буків, хоч мої слуги допоминали ся, аби його обити як слід! Засуд говорив еще, що злодії можуть направити свою опінію добрим поведенням і що я так довго велю їх вязати на ніч, доки не покажуть ся гіднійші могого довіря. Крім сего мали вони йти з нами так довго, доки нам сподобаєть ся, а кінцеву заплату я зробив зависимою від їх поведення у будучині.

Сцену суду варто було відмалювати. Таглики стояли позавивані у кожухи у понурій мовчанці перед наметом, а місяць кидав на них своє бліде сьвітло. Мусіти карати їх не могло се бути для мене приємне, але на кару заслужили, а пізнійше показало ся, що вона вийшла їм на здоровле, бо поводили ся бездоганно. Зьвірята й люди були, розумієть ся, по втечі і по погоні цілком висилені, тож ми мусіли пожертвувати для них еще одну днину, вже третю з черги. Після обіда падав сніг, а у вечері було все ним засипане. Обильність снігових верств задержала теплоту в наметі і спинила провів. І тільки 22. серпня устала метелиця і ми могли зачинати рухати ся.

Сей марш наш був дуже короткий. Ми зробили всього на всього 3 кильметри. Тепер хотіли ми попасти зьвірята в останньому місці, де могла ще бути для них пожива. І сььогодні зачало мести градом від самого полудня. Вітер є наш найбільший ворог. Появляєть ся день-у-день із градом і віє до вечера, часто навіть по ночі. Студить усе, продираєть ся до намету, а як я лягаю до лжка, здаєть ся мені, що постіль є з леду.

Йшло мені тепер про се, аби перейти крізь перехід, що його відкрив Літтледаль. Тож ми вибрали ся другої днини долиною ід полудневому сходови. Здалека видніє вже перехід в горах Арка-таї. Але коли я переходив крізь другорядне гірське сідло, що лежало на північ від переходу, побачив я зди-

вованій, що сліди каравани, яка йшла звичайно перед нами, звертали на північ до поперечної долини.

Очевидно каравана зблукала ся, але була вже за далеко, аби почути наші накликування. Ми муєли проте йти слідом наших попередників і дігнали їх у хвили, коли вони, як раз, мали вертати. Увійшовши 22 кілометри дороги розложили ся ми табором при устю побічної долини. Рістні ми не найшли тут ніде, з виїмкою малих червоних цвіток, що росли між камінем. Настав вечір, виїмково гарний, повітре було цілком чисте. Сніг і хмари купали ся в потоках місячного сьвітла. Коли наблизила ся звичайна година годовання коний і ослів, зачали зьвірята іржати і тупати ногами. Утихомирили ся тільки тоді, як їм завішено на шиї бажані міхи з кукурудзою.

На горах панує гробова тишина. Одиноким голосом, що доходить до уха, є металічний плюскіт води в потічку. Але й потік користаєть ся догідною порою, бо по причині сильної студені мерзне і його журкіт утихає поволі.

III.

Перше озеро солоне. — Дикий осел і дикий яқ.

Гори Арка-таї перейшли ми 24. серпня. Але показало ся, що перехід, яким ми йшли, не був той, що ним ішов Літгледаь. Імовірно є крізь ланцюх гір у багатьох місцях переходи. Ріжниця у висоті поміж переходом а горами є невелика. Вид із переходу є доволі розлогий. На сході й заході обмежують його останні кінчини гір. По заду простягаєть ся від одного кінця овиду до другого велитній ланцюх гір. На полудневому заході видніє мале озеро, що збирає води більшої части простору, який видно із переходу.

Маємо проте перед собою перший безвідпливовий збірник вод тибетанської височини. Позад нас остав простір, що висилає всю воду, до найвишої на землі країни, у східній стороні цілком невнаої. Земля складала ся із дуже мягкого й вогкого піску, що мучив коні. Потік, здовж якого ми йшли, загинав ся легким луком до малого озера. У стіп відокремленого гірського гнізда найшли ми трохи ростиности, якою виголоджені звірята

не погордили. Пішки зробив я прогульку на гору, звідки від-
рисував також кілька краєвидів.

Будова сеї малої гори була неменше дивовижна. Північні і східні склони складали ся із звичайного темно-зеленого лупаку. Але на верху гори уложила ся на 5 метрів груба верства чорного туфу із подовжними, в части білим мінералом виповненими баль-
ками. Таких відокремлених, вкритих туфом гір було видно від полудневої сторони більше.

Коли я сходив у товаристві пса із гори, заходило сонце на чистому туркусовому небі. Але ледви останній рубець сонця щез під овидом, виринула на заході грізна стіна. Вітер зачав посвистувати із щораз то більшою силою, нарешті загуділа страшна буря. Град поров із свистом повітре, налякані зв'їрята перестали пасти ся. Після пяти хвилин минуло все. Буря полетіла далі, настала тишина, небо заіскрило ся нечисленими зорями.

Дня 25. серпня ми йшли цілих три годині по рівному ґрунті, перейшовши три потоки, що плили із ледівців. Найблизший з черги потік плив ід сходуви; ми минули проте вододілє, не запримітивши сего навіть. Перед нами простягало ся нерівномірно збудоване озеро, довге на кілька кільометрів. Вдирало ся воно в сушу кількама заливами. До сих заливів впливають усї доохресні потоки. Був се проте новий із черги безвідпливовий збірник, тож ми зачали додумувати ся із великою імовірністю, що ціла околиця на сході поміж Арка-тагом а полудневим ланцюгом гір складаєть ся з цілого ряду відокремлених просторів на взір дотеперішніх.

Ми пішли далі у східньому напрямі, а протягом маршу надібали нераз пасовиска вкриті скупою травою. У чарівній долині пас ся над рікою дикий як, перший, що ми його бачили. Ріка завертала тут раптом ід сходуви й полудневи, окружуючи громаду гір із стрімкими склонами. Вийшовши на шпиль, не знали ми, яку вибрати дорогу; із відусіль окружає нас справжній лабіринт гір і горбків, а поміж ними вють ся потоки на всі сторони. Потоки сполучували ся нарешті в одну, велику ріку, що плила глибоким руслом ід південному заходуви. А що ми привикли у східньому Туркестані до того, що всі води плили в одному напрямі, то є до озера Льоп-нор, проте дивувала нас дуже ся нерівномірність тибетанських рік. І хоч ми не могли означити точно напрямю бігу згаданої ріки, ми вирушили із цілим супокоем ід полудневому сходуви. Нарешті ми

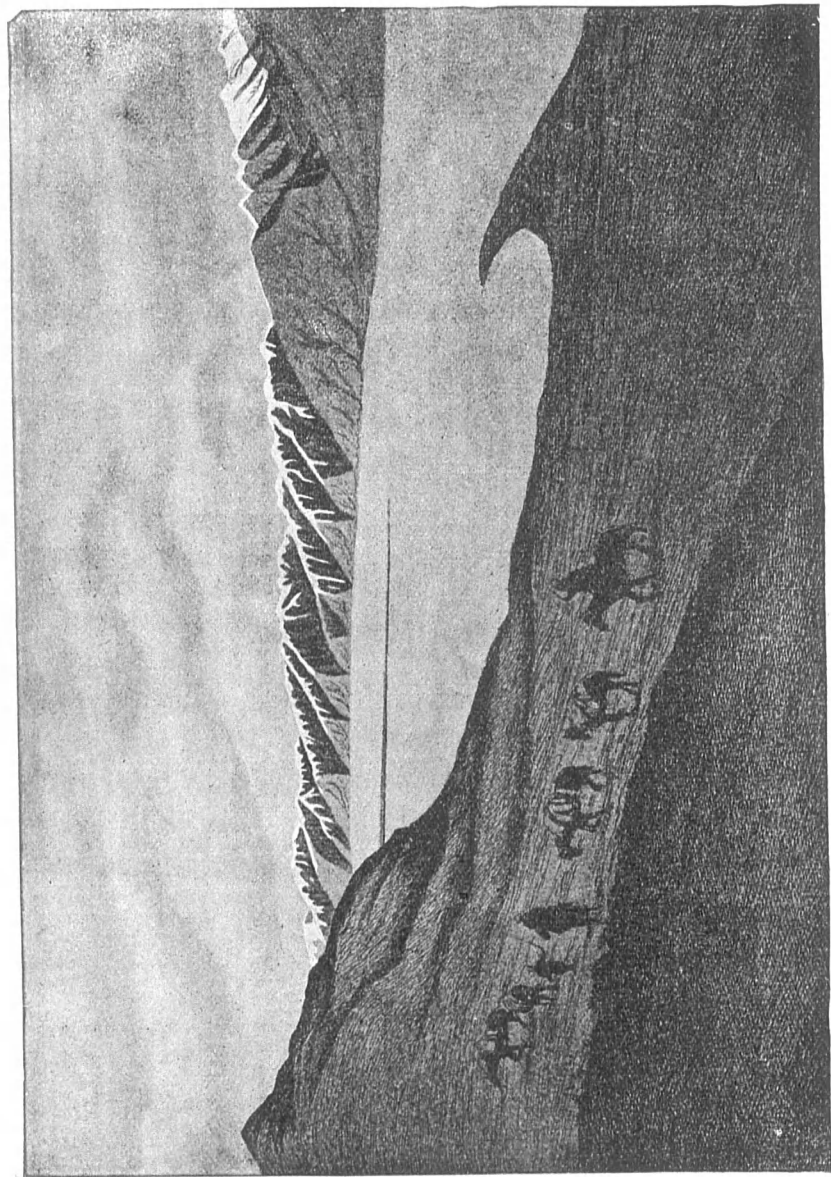
вдерли ся на шпиль нової гори, звідки розпростер ся перед нашими очима прегарний вид.

По другій стороні опускали ся склони гір стрімко до безміри розлогого озера. Його води вилискували чарівною шярагдовою краскою. На полудни простягали ся ще три інші малі озера, поміж якими земля була мокра й піскова.

Я дав приказ Іслямови, аби пересьвідчив ся, йдучи здовж берега озера ід сходови, чи туди перейде каравана. Після якогось часу він вернув із звісткою, що се дасть ся перевести без перепон. Наслідком просьб моїх людей я пристав на цілодневий відпочинок. З полудня змінила ся погода й не дозволила робити прогульку. Дощ лив, як із цебра, аж до сумерку. Околицю застелила осіння мрака, береги озера стали невидні. Таглики, що пробували вже раз утікати, спали від тепер усе із повязаними руками, бо ми бояли ся, чи вони не забажають ізнов увільнити ся від нашого товариства. Їх провідник благав нас, аби ми дозволили йому вернути домів, а що я тепер не потребував його помочи, я згодив ся на сю просьбу. Я побоював ся тільки, чи він зможе відбути таку далеку дорогу, але він відповів мені, що відвідає знайомих, що шукають золота на північному склоні гір Арка-таї. На превелику його радість, я дав йому велику скількість хліба й муки і виплатив належну платню. Останні Таглики заявили, що підуть із нами аж до Заїдаму. Їх поведенне було в останніх днях бездоганне, тож я дозволив їм спати в ночі не вязаними.

Озеро, здовж якого ми йшли сьогодні, мало воду солону, о температурі 6° (в повітрі було рівночасно 15°). Його форма була видовжена й вузка, місцями були невеличкі острівці, із болотяним берегом. Озеро звужало ся в залив, якого води замулювала червонова замула ріки. Над лівим берегом підносять ся мягкі горбки із глини, земля є мокра, а наші обладовані звівірата посувають ся в бідою наперед. Дикі осли надибали ми раз у раз частійше, але у такій значній віддалі, що не було бесіди про те, аби їх стріляти. Іншої думки був, що правда, Йольдаш. Для него була се велика радість гонити за тими звівіратами, а хоч він вертав згонений, із вивішеним язиком, повторював свою погоню за кожним разом.

Комічне було його поведенне, як він побачив дикі осли. Нашурював уха й дивив ся хвилину на них розіскреними очима, не рухаючи ся з місця. Потім підкрадав ся до них поволі і гонив нарешті, як стріла.

По другій стороні опускали ся екрани гір стрімко до без міри розлогого озера (стр. 20).

Коли ми прийшли на місце відпочинку, пса не було. Зразу я думав, що він змучився і верне з верблюдами, але й верблюди вернули без Йольдаша. Мої люди бачили його в останнє, як ішов за горою в погоні за ослами. Я побоювався, чи він, загнавши ся за далеко, не згубив сліду каравани й чи не заблукав ся. Я вислав одного чоловіка за ним, але він вернув із нічим.

Настав вечір. Після праці я ляг спати і мушу признати ся, що відчув недостачу вірного товариша. Над раном щось мене пробудило і якеж було моє счудування, коли я побачив перед собою Йольдаша, що вимахував хвостом і скавудів із радощів. Він був такий обезсилений, що не хотів нічого їсти і зітхаючи з полекші кинув ся на ліжку.

Дня 28. серпня ми мали цілком рівний терен, в околиці не бракувало пасовищ, а дикі осли появлялися навіть у малих чередах. Один із них, гарне, буре звіря, біг перед нами із задертим хвостом цілих дві години, все у примірній віддалі. Спинивши ся, обертав ся, дивив ся на нас хвилину й добував із себе характерний, храпливий голос. Коли ми наближали ся за надто, він біг ізнов. Один із наших великих псів почав гонити його. Але осел замість налякати ся, спинив ся, коли побачив пса. Пес також станув, не знаючи, що робити. Очевидно розбавило се осла, бо набрав відваги й пустив ся просто на пса. Сей утік соромно із підвиненим під себе хвостом до каравани.

Зарав із полудня надтягла буря, сполучена з градом. Появляється вона день у день із такою точністю в часі, якби після рівномірно йдучого годинника.

Нарешті ми звернули на бік ід полудневному сходови, ід зеленим, принадним горбкам, і тут найшли ми мале озеро з водою не дуже солоною, але за те несмачною. Ми розложили ся табором; Іслям пішов на лови, але вернув із порожніми руками. Вечір був спокійний, ніякий голос не долітав до нашого уха. Ми були самі в сій пустині.

*

*

*

Дня 29. серпня виправили ся ми крізь горбки, що окружали озеро на сході і крізь ріку на широку долину із твердою почвою. Тут здибали ми знов гарного дикого осла, що, замість утікати, спинив ся насторожуючи уха й роздуваючи ніздрі. Іслям

покористався рідкою нагодою, стрілив кілька разів і поцілив зьвіря в ногу. Осел почав утікати, а хоч як спливала із него кров, гонив зразу так хутко по долині, що мої люди не могли зрівняти ся з ним. Нарешті обезсилений упав на землю, а Іслям і Парпі звязали його зараз. Був се прегарний окая, товстий, сильний сапець, імовірно сторож череди, яку ми недавно що бачили. По зубах ми пізнали, що він міг числити 9 років. У загалі нагадує дикий осел мула, а є родом переходу між конем і ослем.

Уха має довші ніж кінь, але менші ніж ослячі; хвіст подібний до хвоста осла, тільки на довшньому кінці вкритий волосіню. І гриву має таку, як осел, просто наїжену, із волосем довгим на дециметр. Хребет має буро-червоний, черево біле, писок сірий, уха темніші, але у внутрі білі. Його ноги темні в горі, є чим низше яснійші, аж нарешті переходять у білу краску. Бурі очи із великою чорною зіницею є такі, як очи коня, або осла. Широка груди надає йому вигляд кремезної зьвірини. На карку є також грубі м'язи. М'язи задних ніг має сильно розвинені, додатні до швидкого бігу, ніздрі більше роздуті, як кінь. Очевидно віддихові знаряди є призначені до втягання розрідженого повітря. Тож цілком рационально розтинають Перси освоєним ослем, призначеним до двигання тягарів у горах, трохи ніздрі; досвід навчив їх видно, що тоді віддыхають зьвірята лекше.

Пострілений Іслямом осел був довгий майже півтретя метра. Рана не спричиняла йому, як здається, найменшого болю, він не проявляв також ні раз страху і позволяв гладити себе по писку. Коли я відрисував його і розслідив, мої люди доби́ли його, відтак зняли обережно шкуру і розпростерли її на землі, щоб висохла.

Підчас однодневного відпочинку 30. серпня ми всі виспали ся до схочу, а наші зьвірята пасли ся на узгірях. Користуючи ся свобіднішим часом, зробив я прогулку до великого озера, що лежало на захід від табору. Лягуни, що сполучують ся із озером, мають у собі стільки соли, що руки липнуть від їх води. Над берегом сиділо безліч білих чайок, що їх мої люди називали „гангайтами“. Дно озера застелює дрібний пісок і грубоверхністі відломи з зеленого лупаку, який ми надбували так часто. Два метри понад нинішнім станом води видно слід рубця. Але я не міг перевірити, чи він витворив ся наслідком літніх повеній, чи зробили його хвилі, які бють о беріг. Що-

хвилі бють до берега сильно й високо, ми пересьвідчили ся самі на власні очі.

Дня 1. вересня ми йшли зразу по низькому гірському хребті, що мав тверду землю, добру дуже до маршу.

Зелений лупак щезав поволі, а його місце заняли великі відомі туфу. У віддалі появляли ся малі череди антильоп, що їх Тибетанці зовуть ороніами. Вони мають довгі, тонкі роги в виді лїри. За горою ми мали знов подостатком гарної густої трави. Другої днини відкрили ми, йдучи здовж гір, свіжий ланцюх озер; але найінтереснїйше було відкритте, яке вказувало, що були тут люди.

В одному місці урвав ся нараз полудневий ланцюх гір, а ту прїрву, що счинила ся наслідком сего, виповнював щовбовий, вкритий снігом шпиль, крізь який, о скільки здавало ся, вів вигідний перехід. Коди ми наближали ся до гори від полудневої сторони, підїхав до мене Парпі і заявив мені, що пізнає се місце.

„Сюди йшов — мовить — Бовольо Тура (пан Бонвальот) і орлеанський князь Генрик із своєю караваною“.

Після моїх обчислень не могло вже бути далеко до славної французької експедиції. Я мав при собі мапку Бонвальота і провірював як найточнїйше терен. Один із людей найшов кусник білого фільцу, який звичайно підкладаеть ся верблюдям під пакунки. Я показав його Парпієви, а сей впевняв мене, що такий рід фільцу вироблюють у Чарглику, куди вступали Французи по поживу. Пригадав собі, що вони розтаборили ся в сій околиці, заки минули перехід.

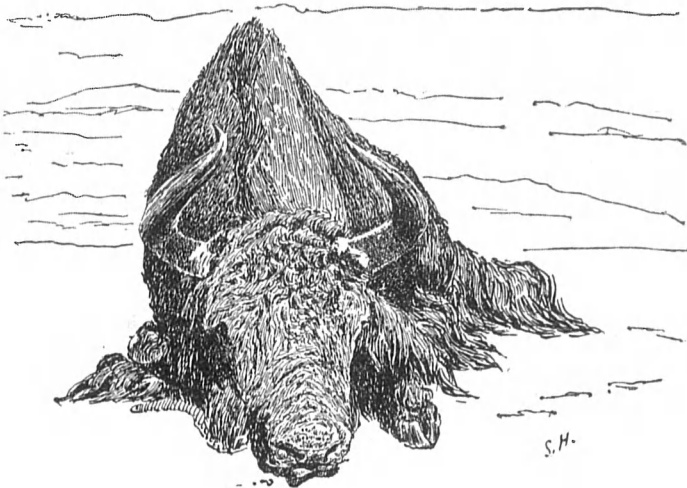
При чотирнайцятomu озері розложили ся ми вісімнадцятим з черги табором. Ми бачили із него цілу країну вершків і ледівців, а мої люди побоювали ся, що вони замкнуть наж дорогу. Зьвірята почували себе що раз гірше. Одного коня ми лишили, три мусіли без пакунків іти враз із ослами, один ось-ось уже конав. Ані у вечері ані в ночі не являеть ся Парпі, так, що ми почали побоювати ся про долю верблюдів. Тож ми рішили відпочивати дня третього вересня. Перед полуднем наспіли мародери, але показало ся, що стратили одного коня й одного осла.

Раннїм ранком доглянув Іслам Баї яка, що пас ся на проти-лежному березі озера. Уоружений стрільбою підїхав до него на кони. Вернув у полудне й похвалив ся з певного рода вну-

трішнім вдовідлем, що як поцілений двома кулями в хребет. Після обіду я поїхав туди, аби вимірити і відрисувати яка. Забита звівірина мала аж до хвоста $1\frac{1}{2}$ метра довжини, волос чорної краски, хвіст прегарний, ратиці дуже сильні. У долішній щоці було 8 вистаючих сікачів, у горішній були ясна тверді, як ріг. Язык був вкритий густо роговими бородавками і служив до зривання трави, мохів і хабазя. Догадуючи ся, що околиця обильна в яки, я не казав знимати шкури, тільки заждати, доки не вполюємо гарнійшої штуки. Та проте люди відрубали топорами найліпші кусні мяса і витяли цілий язык, що смакував мені опісля дуже добре. Але мясо було ликаве і тверде.

У вечері побачили ми велитнього бика, що ходив люзом і не звертав цілком уваги на коні, що пасли ся оподалік. Іслям, запалений стрілець, якому очи зажеврїли на вид легкої добичі, підікрав ся, як пантера під вітер і став стріляти до звівіряти. Як упав від третьої кулі, але схопив ся миттю на ноги і кинув ся скажено на напасника. Дістав іще одну кулю, що приневолила його до повороту, але й до нових зачіпок. Згинув тільки після семої кулі. Іслям вернув із триюмфом до табору і заявив, що годі подибати гарнійший оказ. Просив також, аби я позволив йому здоймити її при помочи кількох людей.

Тож другої днини ми вирушили далі. Іслям тямив дуже добре місце поміж сугорбами, де як упав вчєра. Прошу ж собі увявити його і наше счудуванне, коли ми не найшли там звівіряти. Іслям був такий здивований, що не міг хвилину промовити ані слова. Відтак кляв ся, що вбив яка. Тимчасом виразний слід вказував, що як, не зважаючи на багато ран, поволік ся далі, падаючи що хвилини. На всякий спосіб він не міг увійти далеко. І справді, йдучи його слідами, побачили ми по хвилині, що лежав спокійно над берегом жерела. Коли ми наблизили ся до него на 100 кроків, він відвернув ся і встав, підносячи високо голову. Іслям почаствував його знов кулею, а се довело його до такої скажености, що він кинув ся на нас. Ми мусіли втікати, але що коні полошили ся, меншала віддаль поміж нами на 20 кроків. На щастє він спинив ся, водив дико очима, сопів, підкидав піском і рогами пісок до гори наче хмару і бив докола себе хвостом. На 30 кроків дістав новий стріл, що після него обернув ся кілька разів у колісеце. Йольдаш кинув ся на него, але втік миттю, коли розюшений бик похилив долі роги і почав гонити за ним. Десята куля ударила його в ногу, а одинайцята положила край його страданням. Упав на правий бік,

Уоставивши звіря в природній позиції, я відрисував його.
Був се чудовий оказ! (стр. 25).

хотів підвести ся, але се не пощастило йому; він згинув без смертельних судорогів.

Уставивши зьвіря в природній позиції, я відрисував його. Був се чудовий оказ. Передні зуби стерті аж до ясен, свідчили про високий вік. Один із наших Тагликів, що брав участь в численних ловах на яків, обчислював його вік на 20 років.

Кожух мав прегарний. Однак густий звисав кудлами по обох боках, забезпечуючи зьвіря достаточо від найлютіших морозів. Шерсть мала чорну краску, тільки на боках переходила при певному освітленні у відтінь темно-буру. Язик мав дуже острі, рогово-тверді бородавки. Незвичайно сильні роги є страшним оружжем по причині заострених кінців. Хвіст забитого зьвіряти був величезний, ратиці сильно розвинені. Легко зрозуміти, скільки важить таке зьвіря. Само тільки піднесенне голови стояло нас чимало труду, а чотирох людей ледви встигло примістити знату шкуру на верблюді.

Справді дивна річ, як може така велика зьвірина вигодувати ся скупюю пашою тибетанських височин, пашою гіркою і твердою, що її наші підводові зьвірята їли тільки в konieczности. Гонений як утікає хутко, із звішеним хвостом і похнюпленою головою. Хоч його біг важкий, він робить великі кроки. А крім сего не бракувало йому ніколи віддиху, що може легко приклучити ся його напасникам супроти розрідженого повітря. Таглики оповідали, що в Черчені, Чарглику й Ачані є стрільці, що живють виключно із ловів на яки. Звичайно вибирають ся на них у двох, щоби в разі потреби підпомагати себе взаємно. Мають вони стріляти так зручно, що кладуть часто-густо яка трупом після першого стрілу, зверненого в серце. Стріляють із віддалі 60 кроків. Стріл в околиці заду забиває звірину після двох або трех днів. Не велика користь із мірення в голову, бо куля не в силі пробити кости. Поцілений кулею в чоло потрясає тільки як головою, порскаючи. Хоч се варварство — стріл вимірний у ногу, має ту прикмету, що позволяє стрільцеві прийти до другого стрілу, або легко втікти, коли звіря починає гонити.

Стрільби, що ними користають ся Таглики, вироблюють у містах Східнього Туркестану. Є се довгі, важкі стрільби, що їх набиваєть ся з переду, із скалками й вильцями до підпирання. Із ружжем на рамени повзають стрільці по землі, ховаючи ся у найменших нерівностях землі. Наблизивши ся до зьвіряти на віддаль стрілу, опирають стрільбу на вильці і мірять холодно-кровно, заки стрілять.

Коли звіврина впаде, здирають із неї зараз шкіру і крають її на три часті. Хребетня частъ дає найліпшу шкіру, що її уживають на сідла, ремені, бичівна і на ліпші чоботи. Шкіра від сторони черева є трохи гірша, а шкіри із ніг уживають на виріб т. зв. чуруків, або мягких чобіт, що їх носять звичайно Таглики. Хвіст іде на жертву до мазару. У згаданих висше містах закупають купці з Хотану шкіри, що їх цінять досить високо по причині великої витревалости. За шкуру старого бика дістає стрілець коло 9 рублів. Не порізані в куєні шкури є такі важкі, що один осел не в силі їх двигнути. Таглики уважають лови на яків небезпечним ремеслом, тож ходять на них гуртом. Прошу тільки уявити собі судьбу стрільця, коли звіврина розюшена кидаєть ся на него, а він не має коли набити в друге стрільбу, або ратувати ся в пору утечею. Коли дістанеть ся під велитній тягар тіла і гострі роги яка, він мусить згинуті без сумніву.

Стільки можу сказати про царя звіврів, що живуть у пустинях Тибету, на основі власних досвідів. Він викликає подив не тільки своєю імпозантною поставою, але й тому, що є одним із усіх смертних еств, що бореть ся успішно проти впливу звісних височин терену, найлютійшого клімату й найсильніших заметільниць. Дикий як є рівнодушний на все те, ба, навіть вдоволеній, коли град перетріпає йому шкуру, вкриту грубим волосом. Він пасеть ся також преспокійно, коли його сніговиця опіве в білі хмари. Одно тільки сонце не до вподоби йому. Коли є за велика спека, він купаєть ся у найближшому потоці, або йде в гори до ледівців і холодних нив вічного снігу. Тут качаєть ся до схочу в дрібнім, як курява, снігу а навіть лягає там відпочивати.

IV.

Найвисша гірська країна на землі.

Ми розложили ся девятнадцятим із черги табором. Видно із него на полудневий схід велитній верх, вкритий у двох третинах своєї зглядної висоти плащем снігових піль. Ся гора, що переходить своїми шпилями цілу околицю і що її видно з далека наче смолоскип, дістала назву гори короля Оскара. На схід від табору простягало ся велике озеро; його води були дуже

солоні, ясніли прегарними красками, а на його поверхні плавала безліч мев. Отара яків ішла нашим слідом з годину, але не наближала ся на віддаль стрілу. Я дивувався, що досі ми не бачили кістяків із яків, хоч сих звіврат є тут чимало. Тільки над берегом озера я запримітив два черепи і вибілілі, зморшавілі кости. Видно, яки, передчуваючи близьку смерть ідуть в неприступні околиці.

Цілий вечір кружляли докола нашого табору 4 дикі осли, здивовані очевидно його мешканцями. Бігали так проворно і легко, що ми не могли доволі надивити ся на них.

День 10. вересня повів нас крізь рівнину, повну вибоїв, перерізану потоком, що ділив ся на кілька рамен. Похід наш не був довгий по причині сніговиці і граду і треба було знов відпочивати. Сьогодні я провірив скількість поживи у скрині і пересвідчив ся, що на будуче мусимо щадити. Муки, хліба й чаю могло стати нам еще на місяць, але нас було одинацять, а годі передвидіти, як далеко було до найближших людських осель. Із овець мали ми тільки одну штуку, а в найгіршому разі можна було жити мясом яків. Півтора місяця минуло від хвилі, коли ми покинули заселені околиці, тож усі були спрагнені виду людей. Протягом дня годі забрати ся до якоїнебудь роботи. Завинений у шубу сидів я у наметі на ліжку й рисував або читав. Пальці синіли й ціпеніли від студени, а коли принесено чай, я огрівав із розкошию руки над бляшаним китлом. Тільки після обіду відчував я кілька годин тепло, доки безупинний вітер не зморозив мені тіла на ново.

Околиця є мертва й понура, тільки чайки скигять над озером; з інших голосів природи чути тільки вите вихру, свист зернистого збитого снігу і одноманітні удари хвилі о беріг. Одні з моїх людей сплять у наметі, інші сидять коло огня піддержуваного сухим гноєм диких яків. Ніч є для мене незвичайно пожадана. В обіймах сну наближаю ся до сих гарних околиць, за якими тужу кожної днини що раз сильніше. Але до Пекіну ще далеко. Я мушу дійти там, а коли вже раз дістану ся до столиці Китаю, то так, як би я був уже дома.

Другої днини випогодило ся в полудне, але температура не підносила ся ні раз повисше — 11°. Цілу днину йшли ми здовж берега озера, одного із найбільших, що я їх відкрив. Хвилі, розбиваючи ся о беріг, давали питомі металеві звуки імовірно наслідком розрідження повітря і великого тягару. Що розріджене повітре має великий вплив на акустичні явища,

нема найменшого сумніву. Так напр. ми мусіли в сій висоті (понад 4000 метрів) говорити голоснійше і виразнійше, ніж звичайно, а те, чи годинник іде, могли ми розпізнати ледви тоді, коли приложили його цілком до уха. По дорозі ми переходили через кілька менших потоків. Вони пливають усі в Аркатагу у східньому, або полуднево-східньому напрямі, а їх біг у сьому напрямі спричинює напір західнього вітру.

В часі походу згіб нам один осел. Буланий кінь, що віддав мені чималі прислуги, несучи скрині з інструментами з Корті крізь Льоп-нор і Черчен до Хотану, а звідси далі, згіб у таборі; так само також 2 осли. Скількість наших звіврат меншала із страшною швидкістю. Не минув день, аби ми не стратили одної або двох штук. Наше положення ставало тим труднійше, що пасовиска ми подибали чим раз рідше і вони були чим раз гірші, ніж у першій половині подорожи крізь Тибет. Ще тільки верблюди тримали ся сяк-так, хоч і вони висохли. Другої днини згіб нам тільки один осел, хоч ми увійшли 29 кільометрів. На схід від озера розложила ся мокляковата рівнина, але ми минули її швидко й дістали ся на сугорби. Нарешті ми дійшли до переходу. Табор наш на висоті 5,043 метрів був дуже нещасливий. Пасовиска пощезали цілком, навіть яків не видно в околиці. Ми мусіли пожертвувати палі від наметів, аби заварити воду на чай. Змучені верблюди й пять останніх ослів прийшли вже в ночі до табору. Критичний стан пригадував мою подорож крізь пустиню в 1895. р. Як тоді, меншала й тепер моя каравана. Як тоді, дожидали ся ми й тепер спасення із сходу. В однім ріжниці! Води ми мали до схочу, а з нею, хоч би нам усі звіврата повигбали, ми могли дійти до людських осель.

Найблизша з черги днина забрала нам нові жертви: коня й осла. Я думав, що ріка, здовж якої ми йшли, буде горішнім бігом ріки Напчітай-улун-мурему, означеної на мапах точками, але я пересвідчив ся, що вона впливає до нового, великого озера. Озеро могло мати солодку воду, а вода могла плисти із него далі на схід. Моя надія росла тим більше, що озеро видавало ся велитне. Нарешті ми доїхали до него і спинили ся поміж горбками. Поперед усього я велів принести збанок води з озера. Набрал її в уста — була солоня! Так отсе еще один збірник води без впливу, ще один перехід на сході! Та най! І так ми не мали иншої дороги. Ми не могли йти на північ, бо гори Аркатаг замикали дорогу, якби валом, а наші звіврата були такі ослаблені, що могли йти ледви крізь низькі переходи.

У вечері просили мене люди, щоби дати їм днину відпочинку, бо два верблюди й два осли захворіли тяжко.

16. вересня зробили ми 32 кілометри, не потерявши ані одного зьвіряти. Тої днини в полудне зачали хмари збивати ся в що раз густійшу масу. Почав дути сильний вітер східній, сніговиця вибухнула із елементарною силою, якої не тямлю від часу мого побуту на Мус-таґ-аті. Після двох годин минула, сонце усьміхнуло ся знов до нас. Зійшовши троха на полудневий схід, ми вдирали ся поволі на новий ланцюх гір і найшли пасовиско. Над берегом багна сидів у задумі бурій медвідь. Йольдаш кинув ся зараз до него, але коли медвідь дожидав ся напасника, пес утік швидко, шукаючи у нас поратунку. А медвідь щез тимчасом поміж горбами.

Другої днини ждала нас мандрівка о стільки інтерна, що ми мали перейти гори Арка-таґ і видістати ся таким способом із неурожайної тибетанської височини. Після двох годин показав ся стільки вижиданий перехід, що мав цілком не стрімкі склони. Потік вкритий ледом служив нам за дороговказ. Коли ми обійшли передні горби, ждав нас менше інтерна вид: еще одно невелике озеро, що до него впливали сусідні потоки. Ми дістали ся імовірно знов у безвідпливовий простір, а перехід не був той, що ми його так нетерпляче дожидали ся. Недалеко нас пасла ся велика отара яків. Іслям підійшов до них і стрілив, а наслідком його стрілу гурт розділив ся. Велика часть утекла в гори, а решта помчала просто на мене й на Еміра. Яків було коло 50, на переді біг гарний бик. Ми не були уоружені, тож налякали ся не на жарт, бо яки хотіли нас очевидно напасти. Тушіт копит дудонів чим раз ближе, ми не сумнівали ся ні раз, що ціла ся жива маса звалить ся на нас у повнім бігу, немов лавіна! Але показало ся, що зьвірята не запримітили нас еще. Тільки у віддалі 100 кроків доглянув нас самець, що біг на переді і скрутив із цілим баталіоном у бік. Іслям, що гонив за яками, покористував ся нагодою, зіскочив із коня і прикучнув у засідці, а відтак стрілив на сліпо в громаду. Куля трафила одну зьвірину в передню ногу. Розскаженілий від болю кинув ся як на стрільця. Іслям скочив на сідло й утік, скільки позволяла на се міць висилоного коня. Хоч як мав тільки три здорові ноги, порівняв ся із своїм ворогом у кількох хвилинах. Але коли задумував узяти його враз із конем на роги, обернув ся Іслям на сідлі і вистрілив, майже не мірячи. Як був так

близько, що стріл не міг не трафити, а куля, поціливши в серце, покінчила небезпечну гру.

Забитий як міг мати 8 років. Його язик і мясо було тим більше пожадане для наших скринь із поживою, що мука й риж уже кінчили ся. Пригода приневолила нас розложити ся табором. На обід подали мені буліон з яка, незвичайно покріплюючий і смачний. Він мав бути якийсь час нашою буденною стравою. Коли після обіду я закурював як раз коротку люльочку, прийшли всі мої люди під проводом Ісляма до мого табору, викрикуючи: „Біс нішан тацдік!“ (Ми найшли знак). Скававши се, положили передо мною чотири лупаків плити, записані тибетанськими буквами. Кожда із сих плит була для себе окрема цілість, а дві старші мали письмо трохи стерте. Про що розповідали сі каміні і чому була напись вирита на них із таким накладом праці? Чи оповідали про якусь незвичайну пригоду, або чи містили в собі цінні вказівки для паломників, що мандрували до Лясси? Найбільше тішило моїх людей те, що напись свідчила взагалі про проживання людей у сих сторонах. Заки ми пішли в дальшу дорогу, я розглянув точно місце над берегом малого потічка, де люди, начираючи води, найшли сі інтересні таблички. Видно тут виразно сліди місць, де були розложені намети. Мусіли тут проте розтаборити ся свого часу із своїми чередами монгольські номади. Недалеко лежало ще вісім інших табличок записаних цілком. Я взяв кілька гарнійших штук, останні я закопав. Бо коли показало ся б, що вони є важною пам'яткою, ми могли б за другим разом прийти по них і забрати їх із собою.

V.

Перші Монголи.

Після студеної, зоряної ночі оповили вранці 30. вересня околицю мраки, а всі трави і скали покрила груба поволока інею. На сході переходу розлягала ся широка, травою поросла долина, перерізана гірським потоком. В долині лежав чорний предмет, що ми його зразу взяли за відпочиваючого яка. Але коли ми підійшли ближше, заявили нам люди, що се є нішан, знак або дороговказ. Велике було також наше здивованне, що ми надібали серед пустині оригінальний, гарний тибетанський

„обо“, поставлений імовірно в тій цілі, щоби переблагати богів гір. Складав ся він із великих, опертих о себе лупакових плит, вкритих густо письмом. Люди підбадьорили ся. Підіхали сюди з караваною і розложили ся зараз табором при „обо“. Ми мали тут що робити цілих 2 дні. Трава була ліпша, ніж звичайно, в воду заосмотрював нас потік, а звіврята потребували саме дуже такого відпочинку. Поперед усього я відрисував сю тибетанську питоменність із усіх 4 сторін. У загальних нарисах був „обо“ подібний до шопки. Цілість складала ся із 49 лупакових таблиць, поуставлюваних побіч себе. Таблиця, що була задньою стіною, на півтора метра висока вибивала ся гарно із цілости. Всі таблиці були гладкі, на сантиметер грубі, краски темно-зеленої. Дах, що підносив ся ледви пів метра понад землею, складав ся із 4 довгих таблиць. Букви високі на 2—10 сантиметрів не витято імовірно в лупаку, але вишкребтано, натискаючи острим знарядом, в противному разі були би лупакові таблиці потріскали. Обкурені камені, що лежали недалеко, свідчили, що мусіли тут проживати доохресні номади. Мене заінтересувало тепер те саме питання, що й передше, про що могли іменно говорити сі пімі камені? Імовірно слова містили в собі релігійний зміст. Ми мусіли проте відписати письмо точно, щоби його відтак відцифрувати. Після відрисовання цілости, я казав розібрати „обо“ на части, покласти плити на землі і забрав ся копіювати їх. Із першими малими таблицями я справив ся протягом пів години. Але при третій звернула на себе увагу одностайність букв. Ті самі знаки повторювали ся із подиву гідною рівномірністю, а після ближшого розслідування показало ся, що кожда сема буква була однака. Я оглянув ціле „обо“ і пересьвідчив ся, що всі таблиці були записані знаками, які повторювали ся що сім букв. Тепер я зрозумів уже все! Письмо не могло бути що инше, як звісна тибетанська формула: „Ом мані падме гум!“ (О клейноде в льотосі, амінь!) Я спинив зараз копіювання, казав лише забрати на пробу скілька гарнійших плит. „Обо“, що я уважав його тільки що за велику тибетанську питоменність, стратив тепер усю вартість, познакомлюючи мене тільки з глуптою тибетанських лямів. Замість важного історичного акту, описуючого подорож монгольських паломників до Лясси, ми найшли тільки пусту формулу, що хоч сама в собі гарна, стає безглузда, коли повтараєть ся 4000 разів. Розчарувала мене ціла отся пригода, але з другої сторони пересьвідчила, що ми дістали ся на гостинець, який веде до Лясси. Далі в долині

мої люди виділи сліди численних верблюдів і кілька великих черед диких ослів. Таглики впевняли, що осли не проживають ніколи поблизь людських осель, тож мусять нас ділити що найменше два дні дороги від заселених місць.

Підчас дальшого маршу я звертав пильно увагу на всі знаки, що свідчили про близьке сусідство людей. Нарав побачив Іслям кілька яків, що пасли ся у стіп скал, тож почав підповзувати ід ним обережно. За третім стрілом, що мимоходом кажучи також хибив, вибігла на прөвелике наше здивованнє, а ще більшу радість, якась жінка і почала вимахувати скоро руками. Ми зрозуміли від разу, що яки були освоєні і що після 55 днів самоти ми дійшли нарешті до заселених місць. Шатро старої Монголки не лежало далеко. Навкруги него пасли ся яки, кови, вівці, що на них ми гляділи із жадобою. Наша розмова із сею жінкою була клясичним прикладом розговору. Вона звісно не знала, хто ми, а з нас ніхто не знав монгольської мови. Парпі пригадав собі тільки слово „бане“ (є), а я знав три слова, що їх наводять звичайно на географічних мапах: уля (гора), голь (ріка) і нор (озеро). Із таким засобом слів тяжко було пояснити Монголці, що ми хочемо купити від неї поперед усього вівцю. Тому я став бляяти, як ягня і показав їй срібний гріш. Зрозуміла мене від разу, а на вечерю їли ми вже пишну баранину. Прислуга повеселійшала із радости. Важке життє на високорівні покінчило ся, ми не потребували вже годувати ся скупо відміреними порціями ликоватого мяса яків. При помочи розмови на міги я дізнав ся, що муж сеї жінки пішов у гори на лови на яки („бока“), але верне, заки сонце („нар“) зайде. Користаючи ся нагодою, я звидів нутро монгольського намета, при чім Монголка показала мені свого вісімлітнього сина. Я дав хлопцеві кусник цукру, матери пушку тютюну, який вона закурила зараз в довгій китайській люльці. Обоє не проявляли найменшого страху. Шатро було уложене із старої, діравої фільцової плахти, розпнятої на двох друках. У нутрі були приміщені поземо здовж стін дві жердки, привязані при помочи напружених линв до дручків, вбвтих у землю за наметом. Наслідком того є намет більше просторий. У горі був подовжний прозир, куди виходив дим. Дручки були зладжені із тамаришкового дерева. Меблем, що найбільше кидав ся в очи, була мала кістка з дерева, що стояла проти входу. Парпі замітив справедливо, що ся скриня мусить бути „будхане“, або святиня Будди в мініятурі. Жінка піднесла після деякого вагання віко

і ми побачили в скрині тибетанські книжки писані на довгих, вузких, віддільних картках. Кожна картка, або том сих пасків був обвинений в матерію. На віку лежав жмуток волося, що служило до обтрісування куряви з сьвятих річий. Із господарських знарядів були в наметі китайські миски з порцеляни, шкіряне відро, коновка з того самого матеріялу, желізний горнець, великий мосяжний чайник, мішочок із засушеними ростинами, що їх для запаху докидано до ватри, а понад се ніж, міх, сідла, одіж і мішок із „тсамбою“, улюбленою монгольською стравою, якої спосіб приладжування ми пізнали опісля. Найбільшу частину простору займали великі кусні мяса з дикого яка.

Мясо лежить звичайно довший час на дворі, доки цілком не зісохне й не ствердне, як дерево. Монголка відкроїла для нас ножем кілька шматків, упекла над огнем і подала. Ми дізнали ся опісля, що ціла їх сімя проживає увесь рік на сьому місці, заосмотрюючи своїх співплемінників у Заїдамі в мясо яків. Посеред шатра стояв на трех каменях желізний горнець. Розжарюючи ватру, кресала жінка сталию іскри, запалювала від них сухі корінці ростин і клала їх поміж споршкований кінський гній. А розжаривши ватру мішком, докладала ще гною з яків. Мяса з диких ослів Монголи не їдять. Кобили доять і вироблюють із їх молока напій, що пригадує айран Кіргізів. За лямпу служить їм вилупаний камінь, що лежить на низькому триніжку і є наповнений товщем із яків. Так хлопець, як і його мати були загорнені в овечі шкіри оперізані в поясі і в мужеській обуви. Голову мала жінка обвинену в хустину, волосє заплітала в дві довгі коси сховані у суконну торбину. Хлопець ходив із відкритою головою. І він мав волосє сплетене в три короткі коси, щось у роді мишачих хвостиків.

Коли ми любували ся у вечері славною печенею, вернув муж Монголки із забитим яком. Здивував ся чимало, побачивши чужих людей у наметі, але як людина розумна, не сердив ся ні раз. Він називав ся Дорче. Був се справжній тип Монгола: малий, присадкуватий із поморщеним лицем, малими очима, вистаючими кістьми на лицах і рідким заростом. Він був загорнений у кожух і шкіряні сподні. Ноги обвинув кусниками сукна, на голові мав теплу шапку. По турецки знав говорити як раз так добре, як Парпі по монгольски. Але ми радили собі, як могли, і небавом вирозуміли скілька слів. Околиця, де ми тепер були, називаєть ся Мес-сето, а ріка належала до області ріки Найджі-мурену. Сліди верблюдів, що ми їх бачили перед

двома днями, полишили номади, що йшли недавно із цілим своїм майном на зимівки до Гаджару. Йдучи за сими слідами, ми були би дійшли до Гаджару за п'ять днів. О день дороги горі рікою мешкали найджийські Монголи. Недавно напали на них Тангути, уоружені від стіп до голови і забрали їм все, що найшли. Від тепер мали прогодовувати ся виключно мясом яків. Виправили послів до китайського губернатора в Пі-нінті-фу з просьбою о поратунок, а сей казав розділити між них хліб і муку. Тому не радив нам Дорче йти в сьому напрямі, бо ми могли б мати перепони в закуплюванні поживи. За сі інформації я дав Монголови папіроску і наповнив його ріг порохом, а се втішило його незвичайно. Так минув нам сей милий день.

Наслідком безупинної самоти ми стали трохи вразливі. Стріча з людьми була неначе бальсамом, що родив у нашій душі охоту до життя. Ми полишили ся, звісно цілу найблизшу днину у перших Монголів, але не дармували цілком. Поперед усього я купив на дальшу дорогу три малі витрєвали коні і дві вівці. Найгірші в наших звіврат, між сими два виголоджені верблюди ми переміняли. Монголи жертвували нам також кінське молоко, дуже для нас пожадане. Вони були дуже вдоволені тою дрібною хліба й чаю, що я їм полишив. Коли ми перед наметом токмили ся про ціну купна, хтось крикнув: „Медвідь“. Іслам і Дорче вибігли зараз за ним із звоїми стрільбами, але медвідь утік у гори.

Найбільше потіхи я мав із першої лекції монгольської мови. Розпучні змагання Дорчого, щоби порозуміти мої жести, були більш, ніж комічні. Наперед я навчив ся числівників, показуючи один, два і т. д. пальців. Сі числівники є: неге, нөйер, торва, херве, таво, сурха, дольо, найма, есеу, арва, арванеге і т. д. Неменше легко я присвоїв собі назви предметів із найблизшого окруження, намету, красок, частий тіла, географічних термінів і т. д. Таким способом я опанував поважну скількість найважніших висловів і міг уже після першої лекції розмовляти ся з Дорчим про найпростійші річи як напр.: „торва темен бане“, маємо три верблюди; „бамбурчі мо“ — медвідь є злющий.

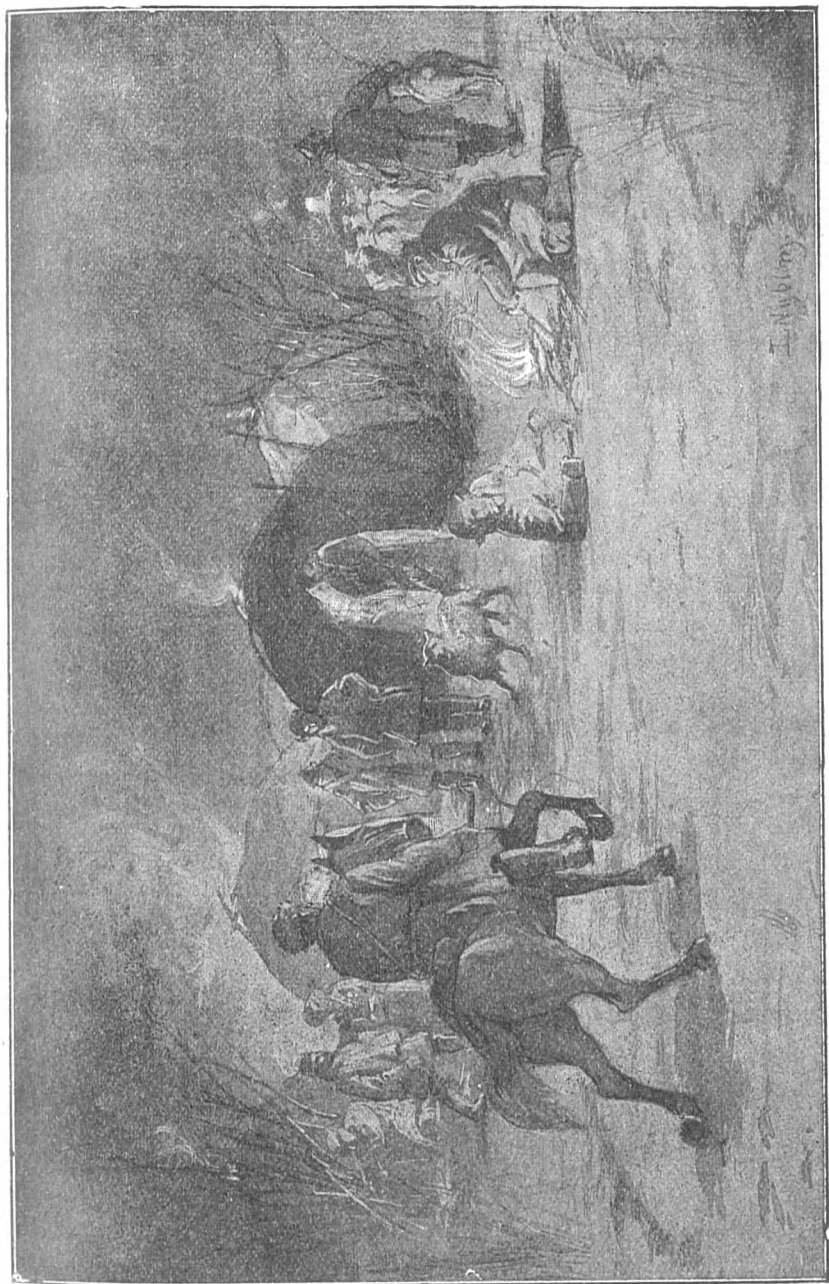
Дієслова були для мене твердим горіхом, але й так я вивчив ся найважніших зараз першого вечера. Наука дієслів була разом тімнастичною вправою, а Дорче немало здивував ся, коли я зачав бити його по плечах, щоби дізнати ся що значить ся функція по монгольськи.

Протягом 14 днів, що під час них Дорче був нашим провідником, я обернув кожну свободну хвилину на науку монгольської мови. Уважаючи тільки на його виговор і наслідком розговорів із іншими Монголами, я зачав на причуд швидко говорити своєю мовою. Коли побореться перші перепони і дійдеться до творення легших гадок, і до ведення сякої-такої розмови, дальша справа є тільки квестиєю часу. Я не потребував ніколи опісля до монгольських розмов перекладчика, хоч я розмовляв із „жиючим Буддою“ у Кум-бум і з віцекоролем у Вані-е-фу. Таким способом я викрутився у великій частині від скрутного й трудного положення, у яке я попався, втрапивши китайського товмача Фені-ші.

3. жовтня вирушили ми нарешті з Мессето. Йдучи спершу лівим берегом ріки, завернули ми піввійше ід півночі на камінисту долину, де пасла ся велика отара диких ослів. При однім багні зліз Дорче з коня, заявляючи, що се є Іке-тсоган-намен (4.390 метрів), і що тут мусимо розложити ся табором. Се й стало ся. Другої днини повів нас провідник в горішню часть долини до переходу, що лежить на висоті 4.974 метрів. Перехід був цілком вигідний; перейшли його без великого труду навіть верблюди. Виду не мали ми звідси ніякого. Перехід покривав грубою верствою сніг, обильнійший на східніх, ніж на західніх схлонах. У місці, де долина скручує до півночі, пробиває ся ріка, що випливає з переходу, крізь граніт і котить свої води глибокою, вузкою щилиною серед прямовісних стін. Сю дорогу вибрав Іслам, що йшов, як звичайно на переді каравани. Дорче, що їхав зо мною, заявив мені, що ліпше буде їхати хребтом гір, де землю вкриває м'ягка жовта глина. Але й хребти склонювали ся стрімко до глибоко вижолобленої долини. Стежка мала ледви стопу ширини. Наслідком атмосферичних опадів стала глина ховзка й гладка. Дорче їхав передом, а за ним, а серце мое товкло ся як нависне. Нараз кінь спотикнув ся й упав. Я мав еще час зіскочити з сідла й упав горілиць на стежку. Кінь покотив ся по збіччю, обернув ся скілька разів, заки станув на ноги. Дорче підбіг до него і вивів його на гору. Від тоді я йшов обережно пішки, ведучи коня за поводи. Ми мусіли перейти ще цілий ряд небезпечних місць, заки ми дійшли до долини Коко-буре, вкритої гарними пасовищами. З Коко-буре їхали ми далі долиною. Камінисте ложбище ріки калічило ноги непідкованим коням. В отвертому місці ми стрінули відділ монгольських їздців уоружених

у стрільби. Зачудованне було по обох сторонах нечуване. При помочи Дорчого зачала ся розмова. Поперед усього ми рішили ся розложитись табором у сій околиці, що називала ся Гарато, хоч зробили на всього 15 кілометрів. На висоті 3371 метрів була тут прегарна рістня. Відділ їздців складав ся з 5 мужчин і одної жінчини. Їхали вони в гори, аби заосмотрити ся в мясо яків на зиму. Мали бути на ловах 15—20 днів, але забрали поживи лише на 5—6 днів; перший забитий як мав їм служити поживою. Вертаючи після ловів домів, ведуть змерзлі кусні мяса на конях, а самі йдуть пішки. Найпригіднішою порою до підходження яків була теперішня пора, коли звівіята сходять низше шукати ліпших пасовиск. Лови відбувають ся так само як у Тагликів. Два стрільці напастують яка, аби мати один, або більше стрілів у резерві, коли звівір кидасть ся на стрільця.

Всі члени стрілецької дружини були в пишних гуморах; а причину сего можна зрозуміти легко, коли узгляднить ся, що така осіння прогулька є приємною розривкою у монотоннім життю Монголів. Період ловів триває місяць. Тоді то кожде товариство має свій округ, у якому воно полює, мешкаючи без наметів під голим небом. Стрільці розмістили ся докола мого намета, розложили ватру поміж трема каменями, що на них уставили горнець, а коли я прийшов, щоби засісти у їхньому колі, поздоровили мене ввічливо словами: Аемір сен. (Здорові були!) Коли вода заварила ся, виймив один із старших мужчин з мішка 5 плоских деревляних чарок, розділив їх поміж товаришів і всипав до них скілька пригорщій ячмінної муки. Опісля покраяв на пласточки кишку наповнену ягнячим лосем і помішав її з мукою. Тоді налила жінка, що доглядала ватри, гарячої води до чарок і — улюблена страва монголів — „тсамба“ була готова. Чарки випорожнили стрільці з очевидною приємністю, відтак виймили люльки, набили їх поганим китайським тютюном і покурюючи вели балачку. „Тсамба“ є головна страва Монголів, тютюн вони курять часто й пристрасно. Їх одяги складали ся з кожухів, штанів, чобіт і шапок. Кожухи носять на голому тілі. На студінь вони, як бачить ся, не дуже вразливі, бо відслонюють праве рамя й праву половину грудий. В ночі заковтують ся в кожухи і сидять прикучнувши при ватрі. В часі снігової заметільниці розвішують намет імпровізований із стрільб, сідел і войлоків. Усі заплітають волосє в коси, а в часі молитви

Я підїхав холодно-кровно! до одного шатра, [привязав коня і поздоровяв шістьох счудуваних Монголів словами: „Аемір сен р“ (стр. 37).

пересувають у пальцях кульочки на шнурочку для контролі, скільки разів відмовили молитву „Ом мані падме гум!“...

Раннім ранком відіхали Монголи, продавши нам кілька із своїх коней. Коли ми хотіли після години виправити ся на північ, показало ся, що куплені коні утекли з привички за своїми панами. Тож я мусів вислати за ними кількох людей на долину; вони вернули тільки коло 10. год. перед полуднем. Два Таглики пішли з верблюдом передом, потім ішов я із Дорчим і Йольдашом із Гарато, на кінці йшли коні. Долина розширювала ся; за останньою вузкою брамою, де ріка перебиваєть ся крізь стіну гір, розкривав ся перед нами до півночі незвичайний для нас краєвид: овид сходив ся із землею в одній простій лінії. З долиною кінчила ся велика вегетація, а рівнина переходила у цілковиту пустиню. Тут і там підносили ся низькі піскові надми, що їх усипали вітри. Віддаль і мрачне повітря причиняли ся до того, що гірський ланцюх позад нас виглядав, як одна одинока стіна, у якій ми не вespіли розрізнити навіть тільки що полишеного нами входу до долини. Годину за годиною ми посували ся ід півночі, минули навіть верблюди, коли настала пiтьма. Пустиня перемінила ся поволі в степ, зарослий з рідка тамаришками. Після довгого пошукування найшов Дорче стежку. Побоюючи ся, що люди, які їдуть за нами, не траплять без провідника до табору, показав мені, у якому напрямі я маю їхати і щез у пiтьмі, заки я вespів за-протестувати проти сего.

На щасте кiнь знав ліпше околицю, чим я, тож після годинної їзди я побачив ватру, що горіла поміж корчами. Залучило гавканнє й ціла череда монгольських собак кинула ся на коня й на Йольдаша, що вespів у пору вискочити на сідло. Небаром показали ся люди й шатра. Я підіхав холодно-кровно до одного шатра, привязав коня, поздоровив шістьох счудуваних Монголів словами: „Аемір сен?“ сів при ватрі й закурив люльку. В розі стояла миска повна кумису. Змучений 43 кілометровим походом я випив із великим смаком добру пайку згаданого напитку. Монголи дивили ся на мене: із подивом, що межував із остовпіннем, не промовили також ані слова. Отямили ся тільки після двох годин, коли наспів Дорче із караваною і пояснив, хто ми. На отвертому місці ми розложили ся табором побіч монгольських шатер і поклали велику ватру. Вечеря була готова по півночі. Останній форсуючий похід спричинив нам втрату двох коней і одного осла. Із 55 підводних

зв'ірят, що з ними ми виїхали з Далаї-кургану, жили ще три верблуди, три коні і один осел.

VI.

Поміж Монголами із Заїдаму.

Найблишу днину полишили ся ми ще в Іке-Асоган-голь. Сей відпочинок був для нас доконче потрібний. Я поперед усього увільнив зі служби всіх Тагликів із їх провідником. За свою працю і бездоганне поведенне дістали заплату в подвійній висоті, великий засіб поживи, кілька овець і що гірші підвовові зв'ірята. Багато трудів, часу і надуми вимагало тепер зложенне нашої каравани. Монголи, дізнавши ся, що ми потребуємо коний, приходили що день і жертвували їх нам на продаж. Ціни не були дуже високі, тож я закупив 20 сильних і здорових штук.

Недоставало нам ще сідел, бо давні вже знищили ся. Парпі був майстром у сьому ремеслі. Монголи доставили матеріялу і площа перед табором перемінила ся небавом на римарський варстат. Що тикаєть ся мене, я займав ся по цілим дням лінгвістикою, розпитував Монголів про географію околиці, клімат, спосіб життя, релігію і т. и. Багато з них було у Ляссі і знали неодна розповісти про сьвяте місто і про дорогу, що веде до него. Побачивши, що мене інтересують їх „бурхани“ (статуї божеств із глини, що їх носять Монголи у футералі на шії), приносили мені їх у великій скількості і продавали по низькій ціні. Притім побоювали ся більше своїх племінників, як мене; звичайно приходили з бурханами у вечері або в ночі і просили на сьо в сьвіті, щоби статуї ховать на сам спід скринь. Бурхани вироблюють по мистецьки у Ляссі, а носять їх усї Монголи. Футерали відзначають ся гарною ніжною роботою і в викладані туркусами або коралями. Із мешканцями я був небавом на як найліпшій стопі. Коли я рисував, сідали вони у гурті коло намету, а в часі відвідин подавали чай і тсамбу. Страшу, недовіря, пересуду я не замітив у них; давали себе радо відрисовувати, а на кількох я поробив навіть антропольотичні поміри. Одинокою річю, що не подобала ся їм, було міренне зросту на дручку від наметів. Вони побоювали ся, що я доторкну ся рукою їх тімени. Монголи живуть у моногамії, а жінки кори-

стують ся більшою свободою, як у музулманів. Беруть також участь у нарадах мужчин при ватрі і ходять без заслони. Кожух піддержують паском на лівім рамени, праву половину тіла полишають голу аж по черево. Що тикаєть ся моралі, впевняють, що стоїть вона више, ніж у Магометан. На доказ наводять дозволене у Турків подруже із кількома жінками.

Зараз першої днини навідав ся до мене Сонум, начальник Монголів і приніс у дарі молоко, кумис і горівку із кобилячого молока. Горівка вона немила і мусіла бути міцна, бо Парпі, що випив її може за багато, був цілу днину непридатний до праці. Сонум мав на собі багрянйй плащ і шапку із тудзиком. та довгими стрічками. Другої днини я навідав ся до него. Перед входом до великого намету стояв домашній вівтарик, уложений із кількох скринь, що лежали на собі. На дощі стояв цілий ряд мосяжних чарок і підставок наповнених мукою, водою, тсамбою і иншими жертвами для божества. Крім того видно там съвяті книги, млинки до молитви і бурхани з Лясси. Коли дивиш ся на сі съвятощі, або береш їх до рук, не вільно курити ані хухати на них. Мимохіть я переступив припис, тож мусіла перепрошувати Бога, обкаджучи його вонючими зедрами. Також не можна валяти їх порохом із землі.

Посеред намету горіла ватра, яку піддержувано галузками і корінцями тамарисків. Перед гостей поставлено низькі стільці і заставлено на них страви. Намет мав більше меблів, ніж кіртізьська юрта. Називаєть ся він „верто“ і нагадує дуже „кара-уї“ Кіртівів. Замітне й се, що однакої будови намети надібаєть ся на великих просторах середньої Азії, що не мають із собою ніяких зносин. Але недостача инших матеріялів приневолює послугувати ся ними, а в справі самої форми рішають практичні згляди. Перед наметом стояв застромлений спис, знак, що тут мешкає начальник. Докола росли тамариски, як дерева. Із них мають Монголи матеріял на деревляні чарки, дручки, сідла, й инші господарські знаряди. Наші нові знакомі були типові номади. Коли череди повипасають пасовиска, вони йдуть у инші околиці. Цілий аул розтаборив ся у висохлім ложбищи ріки, а воду начерпали із керниці глибокої на метер. Монголи займають ся особливо годівлею коний. Всюди в околиці іржали коні, а в вечері жінки доїли кобиляче молоко. Кумис є також головним напитком. Є тут рівнож подостатком овець, верблюдів і худоби.

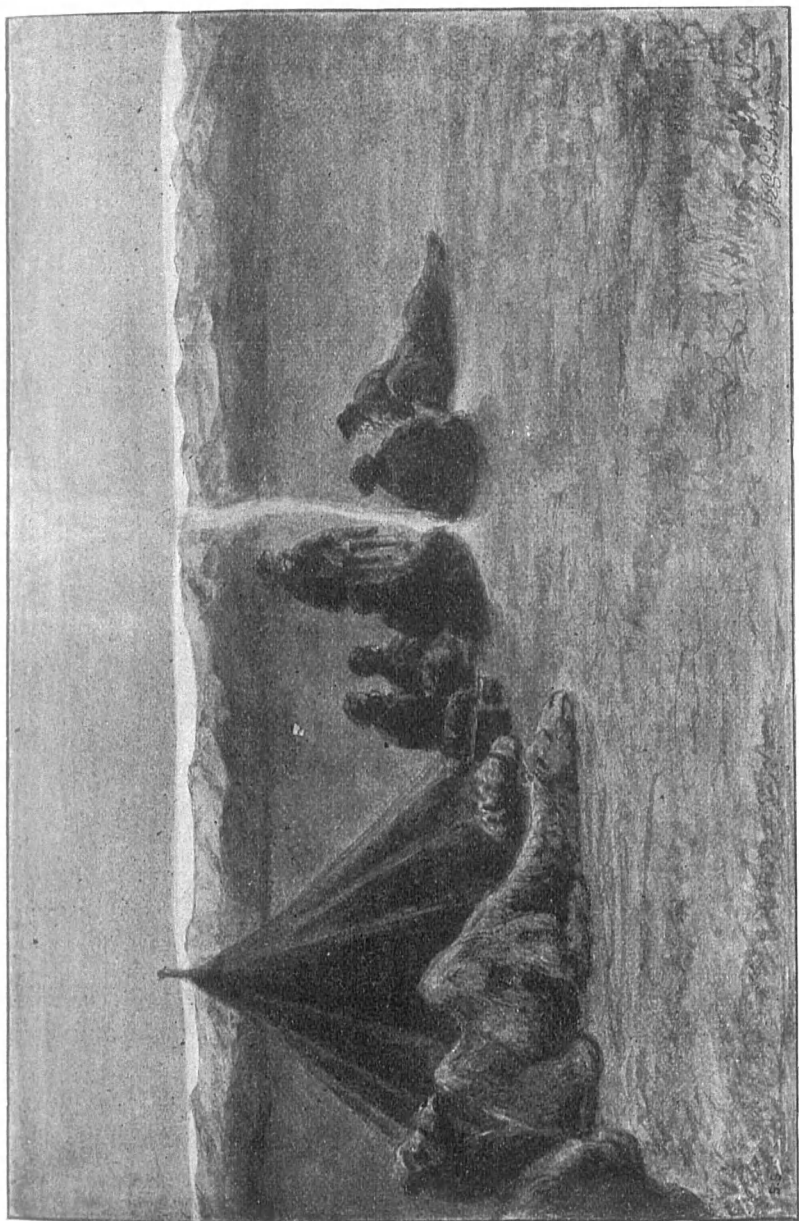
Моя каравана виглядала дуже гарно. Під досьвідним провідом Дорчого ми посували ся швидко ід сходуви. Якжеж дуже змінив ся тепер краєвид! Мягкою крутою стежкою ми їхали крізь степ, укритий буйними пасовисками. Праворуч видно високі гори, ліворуч простирають ся, наче море, пустині Заїдаму. Безупинні зміни, несподіванки такі звичайні у горах, перевели ся вже цілком; око і оловець не мають багато до роботи.

На степі Годжетор, обильнім у воду й добре пасовиске для коний, спинили ся ми після 29 дневого маршу. Другої днини віяв західний вітер, наповнюючи повітре курявою. В Тсаха, місцевости, до якої ми мали 31 км. дороги, було 10 наметів. І тут приняв нас начальник гостинно. Його рідня була, як раз, занята приладжуваннем стрепен із тамарискового дерева і обтяганнем їх шкірою.

Другої днини стежка пішла на північ і повела нас крізь розлогі солоні мокляки, що вправді повисихали, але були повні вибоїв. У вечері навідали ся до нас Монголи, що приносили на продаж матерії із Лясси і декілька збанків горівки. Мої люди напили ся її трохи за багато, підохотили ся і закликали разом із Дорчим музулманів до боротьби. Боротьба мала ту добру сторону, що протверезила полуцянних Монголів. Позасипляли потім довгим і твердим сном, а другої днини просили, щобн їм дати днину відпочинку. Звісно, я сего не зробив.

У дальшому поході ми перешли русло ріки Іке-голь, широке на 400 метрів, але дуже мілке. На другім березі був краєвид так само одноманітний, як досі. Гладкий, ніби зеркало моря, німий і понурый степ видно всюди як далеко захопиш оком! Не видно ніде живого сотворіння дикого або освоєного, ніякого предмету, що на ньому міг би ти спинити свій зір.

16. жовтня зробили ми всього 20 км. аж до ріки Тоґде-голь. Взагалі здасть ся мені, що Монголи не привичні до великих походів і сим пояснюєть ся, чому вони впевняють, що до Лясси є з Іке-теоган-голь два місяці дороги, а до Сі-мінґ-фу 43 днів. Ніч була студена із найнижшою температурою — 16°. За те ватра горіла сильно. На полудни зарисовували ся виразно гори, звані Харанґейн-уля. Ріка Тоґде-голь пливе глибоким, руслом, трудним до переходу. На правому березі відпочивали ми серед густих тамарисків і уладили ся як найдогіднійше, наміряючи полишити ся тут цілу днину. Давний наш провідник Дорче вернув до своїх улюблених гір і яків, побоюючи ся, що жінка занепокоїть ся його довгою неприавою. На його місце

Поміж Монголами із Заїдаму (стр. 41).

я згодив молодого, сильно збудованого Монгола Льопсена, що був уже кілька разів у Ляссі і Сі-мінг-фу і знав дуже добре цілу околицю. Я можу зачислити його сьміло до найліпших слуг, яких я мав колинебудь; він визначався веселістю і відсьвіжував моє знання монгольської мови. Льопсен вистарався для мене сейчас кілька бурханів і тапканів, або хоругов з образами Далайялами і Банчінга Бодди. Як до них прийшов, справді не знаю. Імовірно мусів забрати їх комусь із наших сусідів, бо дуже йому на сім залежало, аби їх хто не побачив у мене.

До місцевости Толе було 27 кілометрів. Льопсен мусів лишити ся ще одну днину. Ми йшли проте без провідника, а се не було тяжко, бо сама стежка нас вела. Ми переходили коло одного багна, де здибали кількох їздців. Вони сказали нам, що се є місцевість Толе і що в цілоденнім промірі дороги на схід нема ніде води. Ми розтаборили ся. Їздці продали нам мішок ячменю, якого потребували ми якраз для коний. В Заїдамі не багато родить ся ячменю, а взагалі мало збіжа. Пшеницю спроваджують Монголи з Сімінг-фу, а ячмінь сіють денеде.

Коли Льопсен дігнав нас 19-ого жовтня, пішли ми далі в напрямі до ріки Гуттар. На півночи побачили ми гірський ланцюх, що його Льопсен називав горами Курлі-уйн-уля. У вечері вели ми у наметі бесіду про подорож до Сімінг-фу, що після Льопсена мала заняти трийцять днів. Він оповідав, що Таглики, що мешкають над озером Коконор є славні злодії і рабівники, тому треба в їх краю мати ся все на острозі. Потім поспитав, чи ми є добре уоружені. Побачивши три стрільби і пять револьверів успокоїв ся цілком. Ми дізнали ся також від него, що в околиці Курлюк-нору не дістанемо поживи, бо підчас останного бунту зрабували Дунтіани тамошнім мешканцям стада. Від ріки Тетен-лік-голь ділить нас 20-го жовтня двацять кілометрів. Гори, що лежать на полудни від сеї ріки, називають ся Намотін-уля. Взагалі не мають Монголи з Заїдаму для сего гірського ланцюха одной назви, лише назви місцеві.

Після одного дня маршу прибули ми до аулу Ова-тетерук, що складав ся з кількох наметів. Мешканці прийняли нас як звичайно зичливо. Монголи, які тут мешкають належать до племені Тадженур. Удадо ся мені поробити на кількох з них поміри черепів. Носять вони великі кожухи, але пускають їх так свобідно на раменах, що звисають наче мішки коло бедер.

При поясі висить ніж, люлька, мішочок з тютюном і кліщі, що служать до виривання волося з бороди, коли росте за густе. Голову вкривають шапкою, або ходять без ніякого накриття. Чорне волосе стрижуть коротко. Коси надibuєть ся в Заїдамі рідше як у Монголів у властивій Монголії. Наслідком довшого побуту на сьвіжім повітрі — дістає їх шкіра краску мідяно-буру, що правда з чималим додатком бруду; зуби мають жовті і дрібні. Кости на лицях вистають, ніс малий, сплющений, голова дуже кругла, на переді плоска, заріст слабій.

В Ова-Тетерук купили ми кілька мішків ячменю, тимбільше для нас пожаданого, що тепер ждав нас похід кривь пустиню. Для перевозу мішків купив я молодого коня. В часі відпочинку вичистив Іслям-баї старанно скрині на поживу, при чім вишукав мішочок з кавою і фляшку з сиропом. Кава була приємною відміною в місци уживаного без перерви чаю, а сироп я їв на десер.

Дня 23-ого жовтня ми мали перейти через головний пояс пустинний Заїдаму. Рістня скінчила ся небаром, гола вогка земля блищала від верстви соли. Пустинне море знов обіймло нас в свої рамена. В половині дороги ми мусіли переплисти Чорну ріку: Хара-усу. Перше рамя було вузке і мало воду каламутну, друге висохло цілком. Трете глибоке врізувало ся так сильно в розмоклий ґрунт і було також таке вузке, що ми побачили його, коли зблизили ся на кільканайцять кроків. Ховзкі береги упадали до ложбища так стрімко, що ми мусіли для коний робити в глині східці. Льопсен, що знав брід, віхав перший до води, але ледви кінь його зробив чотири кроки, запов ся аж по сідло в намулу, а їздець скупав ся в воді. Іслям пробував в иншім місци броду, але без більшого щастя.

Гнівало мене дуже, що залер нам дорогу потік, широкий на 12 м. і приневолив нас відпочивати на пустині. „Терпцю“ — шептав західний вітер, що дув безнастанно з пустині.

Ми розложили намети, пустили коні свобідно на пасовище і вбили в воду над берегом патик із карбами, щоби означити чи вода опадає чи підносить ся. Другої днини опала вода на кілька сантиметрів, а коні пообгризали прибережні шувари аж до коріня. Льопсен мусів проте пігнати з кількома людьми звірята на пасовиска Ова-тетеруку.

VII.

Розбишаки!

26-го жовтня дійшли ми до північного берега Заїдаму. Дорога вела крізь країну, таку пусту як попередної днини. Разлише оживили понурий краєвид тамариски, які живуть не знаючи з чого, бо земля була суха як порохно і за цілу днину не бачили ми каплі води. Тут і там простягалися поміж горбами рівнини, що ясніли від соли. За останнім переходом лежала, як далеко око сягне, рівна, неурожайна площа піском вкрита, вигідна до походу для наших змучених коней. Нарешті замехтіло на півночі зеркало озера Тоссун-нору. В цьому місці перехрещувалася наша дорога з дорогою Пшевальського до північного Заїдаму. Замість іти на північ, що скоротило б дуже дорогу, я волів іти здовж лівим берегом озера, аби приглянути ся блище рікам, які впливають до него. Озеро розпростерло на право своє гарне синяве зеркало. Видно на ньому кілька островів, на середині плавали масстатично сніжнобілі лебеді. Вода мала великий процент соли, а трави надбережні мерехтіли на сонці, якби вкриті інеєм. Ми розтаборилися серед густого очерету над жерелом солодкої води. Було нам там дуже любо і тільки тепер я зрозумів, чому озеро Тоссун-нор називається товсте. Після Льопсена ця назва походить звідси, що тим, що спочивають в цьому місці, не бракує ніколи палива ані пасовиск. І справді, прегарний і чарівний мали ми краєвид! При заході сонця мерехтіли узгір'я на другому березі багрю над синявим зеркалом озера, а величаві лебеді плавали по ній з великою повагою. Сходяча лямпа ночі не встигла затерти незабутої ніколи картини. Місяць вплив ізза хмар, облив своїм світлом зеркало води, гладкої, як скло. Було тут також чимало сильних контрастів. Поля вкриті очеретом виглядали безконечно чорні, а над берегом мерехтіла сіль як снігові голки. Зір самотного вандрівника дивиться з тугою на озеро. Чому викликають азізьські озера такий таємний, ревний настрій у душі? Може бути, що їх хвилі пригадують у сій чужій країні добре звісні води північного моря. Чомуж родять як раз сї хвилі мрії і картини рідних побереж? Отсе на приказ химерного вітру приносять із шумом до уха ту саму музику, що грає від тисячів літ у заливах вітчизни.

Другої днини посували ся ми зразу берегом до нівночи, але опісля приневолило нас положенне терену зійти на місце рівне, отверте, вкрите грубозернистим піском і шутром. Так дійшли ми до броду ріки Голюїн-голь, широкої на 30 м., глибокої майже на метер. Дно мала тверде, воду прозору, тож ми переправили ся майже без перепони на другий беріг. Дорога звертала ся майже прямокутно на схід. На право мали ми у значній віддалі північний беріг озера Тоссун-нор, на ліво ід півночи багато більше озеро Курлюк-нор.

Дивна річ, що з обох тих озер, які лежать так близько себе, одно має воду солодку, друге солону. До північного озера Курлюк-нор впадають три великі ріки і кілька малих потоків, але що вода відпливає, забирає з собою всю сіль, принесену з гір і озеро полишаєть ся солодке. Тож соли громадають ся тільки в полудневому озері Тоссун-нор.

Увійшовши 25 кільометрів, відпочивали ми недалеко Глякимто-обо, найкращого обо, яке я доєї здібав. Стояло воно на відслоненому, піднесеному місці і видне було з далека. Обо складало ся з трех шестистінних вівтарів із висушеної на сонці глини. Докола творили дручки прямокутник, а між ними бігли безчисленні шнурки. На шнурках позавішували руки побожних тисячі різних вовняних шматок. Середний вівтар мав чотирикутний отвір. Льопсен вложив до него руку і витягнув багато довгих вузких свистків паперу, записаних тибетанським письмом. „Є тут також — замітив — замуровані бурхани, але я бою ся доторкнути їх!“ Обо мало бути посвячене, як нам пояснював Льопсен Шібтіком Курлюк-нору. Є се духи, подібні з вигляду до людей, але невидимі. Всі вони є добрі; їм завдячують люди повстане рік, озер і гір. Живуть вони всюди, з виїмком пустині. Тому то брак на пустині річий доконче потрібних чоловікови до життя. В сьвітлі місяця виглядало обо фантастично. Три піраміди були подібні до опирів, а кусники паперу, що колисали ся в повітрі, благали наче о спокій душі мученої грижою сумління. Тишину ночи безпокоїли дивні якісь голоси. Ти міг би думати, що се водянні духи гуляють по темному зеркалі озера. У східній части озера пробивало штьму кілька сьвітл.

Дальша дорога вела здовж берегу озера ід сходови. На право маємо озеро, на другім березі ланцюх гір Коконор, на ліво пустар. Ми були тут цілком самі, нігде не було живих еств. Тільки кінські кистяки, що лежали тут і там, сьвідчили,

що сею дорогою користали ся люди. Від Тентеліку почавши, здибали ми кілька разів Монголів на конях, а Льопсен оповідав, що далі на схід безпокоять край тангутські розбишаки. Нарешті зарисували ся у віддалі скілька наметів. Та проте ми поїхали далі 25 км. і розложили ся табором над рікою Аліхані-голь, що її усте губило ся в очереті. Земля була мокляковата, повна зрадливих дір. В одному місці застряг Іслям з конем так нещасливо в болоті, що треба було кількох людей, аби зввіря насилу уратувати. Другої днини йшли ми з бігом ріки. Ніч була дуже зимна (— 22°). Тому пливали по воді ледові криги. Дорога, що вела до Сортогеу йшла крізь пустиню, повну надм.

Гумор Льопсена щез цілком. У понурій мовчанці сидів він на сідлі і дивив ся без перестанку на гостинець, а під носом бурмотів цілу днину молитву „Om mani pad me hum“. Коли я поспитав його про причину суму, він відповів, потрясаючи головою, що ми є в дуже небезпечній околиці. Монголи, що їх бачив підчас нашого відпочинку над Аліхані-гольом, оповідали йому, що перед кількома днями появили ся знов Тангути над Курлюк-нором і вкрали кілька коний. Просив проте, аби ми мали оруже на поготові. Бо хоч ми не здибаємо по дорозі нікого із Тангутів, вони ховають ся горами і бачуть нас. Можуть також легко, орієнтуючи ся після нашої таборної ватри, украсти нам що найменше коні. Ми наладували проте три стрільби й п'ять револьверів, а крім того я розділив між людей відповідну скількість набоїв.

В Сортогеу було цілком пусто. Ніде огнів, ніде, ані на степу, ані у стіи гори, сліду людей. Ми почували себе цілком безпечно, та проте я казав кожного вечера зганяти коні на ніч до табору. Зрештою пси були найліпшими сторожами і перестерігали нас перед найлекшим підозрілим шелестом. Вечері і ночи були зоряні, супокійні й студені. Чорнило замерзло в каламарі і я мусів ogrівати його хухаючи. Кожух із Кашгару, що майже рік цілий лежав запакований у скрині, я велів виймати. Гарячий чай був пожаданим напитком, а кожного вечера пік мені Іслям Баї пшеничний хліб. Мала піч із желівної бляхи, обшита в сукно, що зробила з нами цілу подорож, придала ся дуже. Ми випробували її тут у перше. Поставили її в наметі на долівці, прикріпили руку дротом до одного з друків, що придержували намет, так, що я дивив ся крізь отвір на зверх. Іслям наклав до печи сухих гияк, а любе тепло розійшло ся

небавом по наметі. Було мені в ньому так мило, як у моїй робітні в Штокгольмі. Йольдашеви подобалося дуже се діло, хоч зразу дуже насторчував уха, коли сухі галузки почали тріщати. Вночі вигас огонь сам поволі, потім запанувала у наметі ледава студінь. Але що-ж се могло мені шкодити! Я лежав уже сповитий у кожухи так, що з них визирив тільки ніс. Після вечері я ставляв звичайну склянку коло голови і коли часами полишив у ній трохи чаю, він замерзав до другої днини на грудку льоду.

Моїм людям не діялася також ніяка кривда. Я дозволив їм розпалювати велику ватру, при якій грілися. Ніч із 30 жовтня була рішучо найбільше студена протягом цілої подорожі: — 26°, в наметі — 23°. Другої днини вела наша дорога крізь степ до озера Хара-нор, огнища малого безвідпливого збірника, що до него впливають води сусідних гір. Вони висохли тепер цілком, на північному березі простягалися поміж озером а горами жовтаві надми. Від найблизшого жерела на сході ділив нас день дороги, тож ми муіли, увійшовши ледви 14 кілометрів, розтаборитися коло криниці, що мала солону воду.

Нова небезпека загрожувала тут коням. На розмоклій землі видні були численні сліди медведів, що приходять із гір, шукати поживи. Льюпсен уминав, щоби мати позір на коні, бо медведі засідаються за корчами і кидаються нечаяно. Тож я казав і тепер пасти коні кілька годин і тримати їх на припоні поміж наметами. Крім того ми розставляли щоночі двох сторожів, що змінювалися що дві години. Аби не венули й аби других упевнили, що не сплять, я приказав їм співати, тож часто, проснувшись середночі, я чув їх одноманітні тужні, повні співи. Коли настала днина, ми покладали нашу безпеку на чуйність собак.

Ніч першого падолиста минула спокійно. Ми не бачили ані Тангутів, ані медведів. Тож поїхали ми далі із перевішеними крізь плече стрільбами. Озеро щезло нам небаром цілком із очей, ми були в широкій долині, що підносилася поволі до гори. По обох боках окружали нас гірські хребти із зубатими некритими снігом верхами. В долині йшла дорога висохлаим ложбищем. На стежці ми побачили сьвіжий слід, а що звівірина йшла в тім самім напрямі, що ми, просили мене Іслям і Льюпсен, аби я їм дозволив слідкувати за нею. Небавом щезла в очереті. Каравана йшла, маючи праворуч, зараз коло себе,

гори. На закруті дороги спинився я з Еміром мірзою, роблячи якесь спостереження. Опісля ми сполучилися з караваною і були, як раз в середині долини, коли на найбільший наш причуд надїхали до нас у повному розгоні Іслям і Льопсен, вимахуючи стрільбами піднесеними над головою і викрикуючи: „Танґути, розбишаки, розбишаки!“

Ледви ми могли порозуміти, про що йде, як показалося 12 їздців-Танґутів, оповитих туманами куряви. Я казав зараз пристанути. Навючені коні уставлено під сторожію одного тільки чоловіка поміж тамарисками. На шпилю горбка станув я на стороні із Іслямом, Парпім і Льопсеном, маючи оруже наготові до стрілу. Всі повсідали із коний і познимали кожухи. Музулмани були такі налякані, що дзвонили із страху зубами. Парпі був уже свідком подібного нападу, коли служив у Дітрейля де Рінса, що його несповна перед трема роками напали під Там-буддою і вбили. Шевальський і Роборовський мали в сих околицях подібну пригоду, тож я усвідомлював собі точно грозичу нам небезпеку.

Було, як я вже згадав, 12 Танґутів, а Льопсен впевняв мене, що мали без сумніву рівнож стільки штук оружа. Супроти наших стрільб і пяти револьверів мали рішучу перевагу над нами. Іслям і Льопсен стріляли добре, але і Танґути належать до невгірших стрільців; мірять довго і холоднокровно із стрільби, опертої на вильцях і не стріляють, доки не є певні, що поцілять. Чи ж мала згинути ціла каравана, а праця останньої подорожі піти на марне? Ні! Не такий чорт страшний, як його малюють. Громада розбишак, побачивши нас і оруже, що блищало на сонці, спинилася у віддалі 150 кроків. Коли туман куряви розвіявся, ми могли приглянути ся Танґутам дуже добре. Вони розмовляли із собою живо і естимулювали й кричали. Мусіли очевидно пересвідчити ся, що було би нерозумно нападати, не впевнивши ся про число й рід збруї противника. Тимчасом ми ждали на взгірю, я курив навіть цілком рівнодушно люльку і се успокоїло дуже моїх людей.

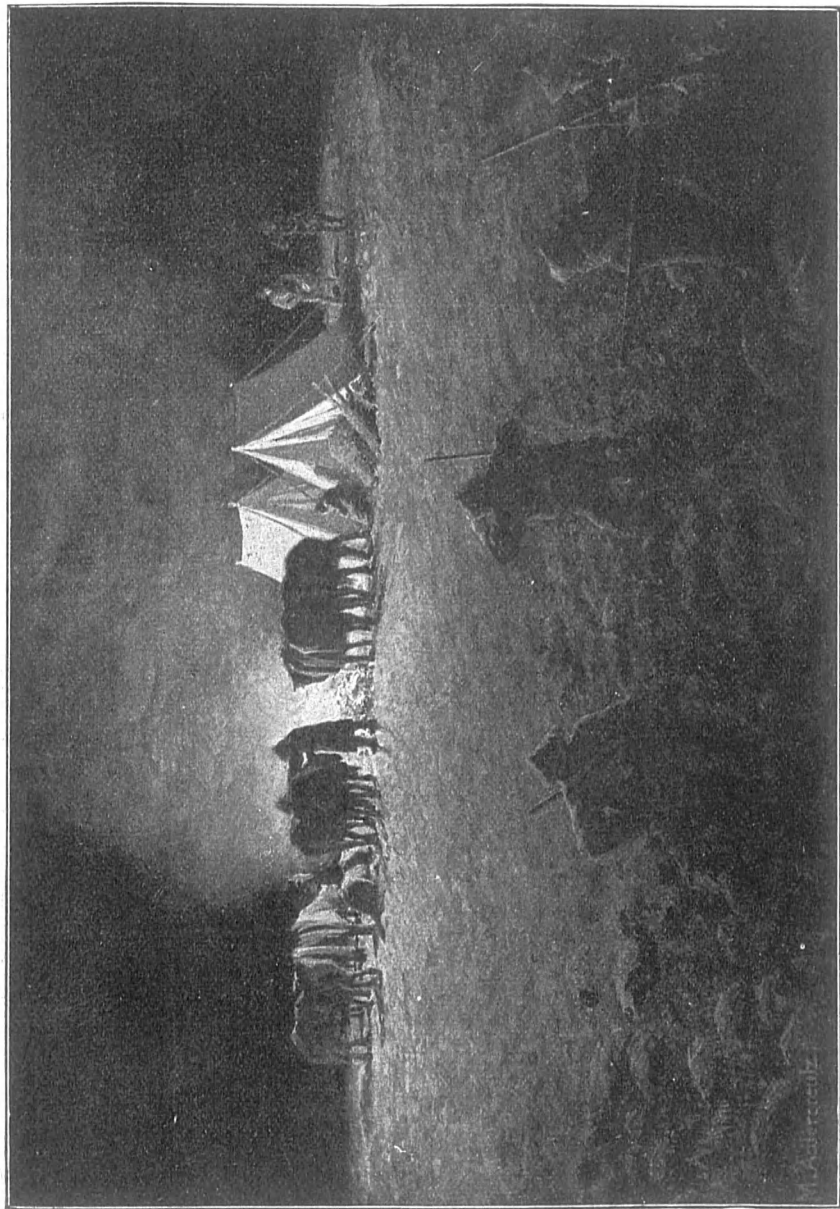
Поворухення Танґутів я слідив крізь льорнету, що я її носив усе під рукою. Після короткої наради завернули їздці на право під простим кутом у стіп полудневих гір і розділили ся на дві часті. Одна половина поїхала в напрямі гори звором поміж скелями, друга товаришила нам на віддаль двох стрілів, коли ми сіли на коні й їхали далі в збитому гурті. Тимчасом долина звужувала ся, ведучи крізь вузку скельну браму. Льопсен

побоював ся, що Танґути випередили нас, щоби засісти ся поміж скалами і стріляти на нас із гори. Але иншої дороги не було, а про поворот не було що й бесідувати. Йшло про те, аби як найхутше дійти до брами, а евентуально навіть перейти її, заки Танґути займуть корисне становище. Але вони мали ту перевагу над нами, що знали добре всі щілини й криївки. Далі наші коні були сильно навючені, а їх легкі. Тож випередили нас дуже і щезли небаром за скелями. Ми пішли скоро, о скільки на се позволяли наші коні, до згаданої брами скельної, заслонюючи праве крило каравани стрільцями. Нарав зявили ся Танґути наново. Станули, але як здаєть ся, без думки нападати на нас. З рукою на курку дивлячи ся в гору, ми переїхали без ніякої перепони крізь вузкий перехід. На другій стороні отвирала ся долина знов і нами заволоділо миле почуттє, що ми є на отвертому місці. Льопсен, думав, що Танґути хотіли гонити за нами і тому вибрали коротку дорогу крізь гори. Поступали видно по дорозі до Курлюк-нору, щоби накрасти коний, а потім вернули, не хотячи так легкої добичі пускати із своїх рук.

Долина перемінила ся небавом у рівнину, а після 43 кілометрів дороги ми розтаборили ся в місці, що мало гарні пасовиска й мале озерце. Над берегом очерету пустили ми коні свобідно; вони могли напити ся доволі з озерця, але не вільно їм було за далеко віддалювати ся. Тому дозирало їх двох людий із оружж у руці. Коли запав сумерк, привязано коні в очереті при наметі. Ватру, що при ній варили ми страву, розложено невеличку і обслонено її із усіх сторін, аби не вразувала нас своїм блиском.

Льопсен побоював ся особливо ночи, бо Танґути могли нас легко обсервувати, самі заховані в траві. І справді небавом розбишаки дали знати про себе, що живуть. Із усіх сторін розлягало ся докода намета пронизуюче вите, подібне до витягїен, або виголоднілих вовків. Був се підступ, що його Льопсен знав. Таким то чином вони мали звичай пересвїдчувати ся, чи їх жертви мають пси. Коли такий був їх намір, то дістали відповідь, бо наші пси брехали цілу ніч і кидали ся кілька разів до саджавки, в поближу якої Танґути привязали імовірно свої коні. Льопсен не міг найти досить досадних слів, аби дати вираз своїму обуренню на розбишак.

І взагалі ми всі уважали. В місці, де були коні, я розставив сторожі, що бубнили й співали без упину. Майже що пять

Від часу до часу давав ся також чути диний концерт Тангутів (стр. 49).

хвилини питався Паррі: „Хабер дар“ (чи сторожі вважають?), а Льопсен грів мовчки руки над ватрою. Про відпочинок не було сеї ночі й бесіди. Люди крутилися раз у раз по таборі, коні іржали, бубнення на бляхах і накликування повторювалися у мірових відступах часу; у нас був справжній час облоги. Але зате не повівся напад на наш табор, упрянований Тангутами; вони не вкрали нам ані одного коня.

З огляду на повисшу обставину не дуже то весело відбувся вхід наш до краю Хара-Тангутів. Зараз на вступі пригадано нам, що треба добре вважати на власну безпеку.

Тангути є загально знані, як рабівники й злодії і рабують із особливим замилюванням своїх спокійних сусідів. Коли Монголи ідуть на прощу у монастир Кум-бум, ідуть усе, не можуть обминути краю Тангутів, великими гуртами, добре уоруженими. Як здавалося, мої люди сторожили більше зі страху, як із почуття обов'язку. Я велів збудити себе, як би Тангути зачали стріляти, а схоплюючи кілька разів протягом ночі із сну, я чув за кожним разом слово: „Хабер дар?“ Від часу до часу давався також чути дикий концерт Тангутів.

Рівно із сходом сонця ми приготувалися до походу. Тангути вернулися знов на приличну віддачу. Але потім, як каравана вирушила ід сходови, підїхали на місце, на якому був наш табор. По пуделочках від сїрників, по останках сьвічок і по часописях віддай пізнавали, що не будуть мати до діла із самими Монголами. По тій то імовірно причині перестали гонити далі за нами.

Дня 2. подолиста увійшли ми 43 кілометри крізь розлогий степ, що межував із гірськими ланцюгами, що в них мали проживати Тангути. Їх круті стежки перехрещувалися на долинні у кількох місцях.

Земля була рівна, вигідна до їзди, тож ми посувалися швидко вперед, хоч кілька з наших коней було ослаблених. Ґрунт розпадався на численні безвідпливові збірники, що до них впливали води. Тепер усі вони повисохали. Одно озеро Серке-нор мало дуже небагато води, натомість його дно вкривало груба веретва білої, як сніг, соли. Із сего місця прочани Монголи, що йшли до Кум-бум, набирали повні мішки соли і продавали її в Тенкар і Сі-ніні-фу, де її дуже цїнять і радо вимінюють на рівну скількість муки. В літі наповнюється озеро, що правда, водою, але є таке м'яке, що можна би пе-

рейти його, коли-б дозволяло на се багнисте дно. На кінці озера сполучувала ся наша дорога із шляхом, що вів до двох важних монгольських таборів у східнім Зайдамі.

Ми розложили ся тут табором і розставили сторожі на ніч, хоч, як опісля показало ся, цілком непотрібно, бо Тангути не давали ані знаку життя.

Другої днини довело ся нам розтаборити у прекрасній околиці недалеко тангутського намету. Ми хотіли показати Тангутам, що не боїмо ся їх цілком.

Два іздці, побачивши нас, утікли зараз і тільки в вечері відважили ся два інші Тангути уоружені в довгі шабляки заглянути до мого намету. Вони були одягнені по монгольськи, але не знали цілком монгольської мови.

Та Льопсен мав нагоду в часі чотирох подорожий до Лясси вивчити ся тангутської мови, тож ми могли тепер розмовити ся із несподіваними гістьми. Ввічливе поведіння із нашої сторони усунуло цілком їх страх, хоч вони не здавали собі, як слід, справи, хто ми є в самій річч. Продали нам навіть вівцю і заосмотрили нас на вечір у молоко. Ми вибрали нарочно місце на табор на острові зарослім корчами, поміж двома раменами ріки, аби мати вид на цілу долину. Палива було до схочу; коні ми вислали на поблизьке пасовниско, де стерегло їх цілу ніч двох сильно уоружених людей.

VIII.

Край Хара-Тангутів. — Коцо-нор.

Над Дулян-юнтом проживали ми до 4. падолиста. Змучені нічні сторожі хропіли цілу днину. Льопсен дораджував берегти ся дуже. Ввічливість Тангутів могла бути повірна, а дешевою ціною, за яку продали вівці і молоко, хотіли нас отуманити. Він побоював ся, чи не задумували вони крадежию надолжити собі низьку продажню ціну. Переговоривши з Льопсеном багато за і проти, я осяг нарешті те, що він пішов зо мною до їх наметів.

Зразу противив ся дуже, а музулманн просили також, аби я не йшов там.

Але я не бачив у своєму пляві найменшої небезпеки, тим більше, що я йшов до Тангутів у мирних намірах, без

оружжя. На самім вступі прийшло нас цілком негостинно шість лютих, чорних собак. Відтак вийшов один із мужчин, відогнав собак і просив, аби ми увійшли до середини. Але передше поспитав Льюсена, чого ми хочемо і одержав на се відповідь, що я хочу лише побачити, як вони мешкають. У наметі я сів при ватрі, при якій дві жінчині варили чай із мукою і маслом у залізнім горшку. Одна з них була молода подруга нашого господаря. Вона мала милий зверхній вигляд і проворну по-стать, а вір, повний цікавості, встромила в мене. Друга, стара й погана, як відьма, сиділа скулена, маючи при собі п'ятилітню дівчинку. Всі вони були одягнені так, як Монголи. Кожухом вкривали тільки ліве рамя, а зрештою мали цілу горішню половину тіла голу.

Навіть своїм типом пригадували дуже Монголів. І тільки мова й спосіб кладення наметів зраджував відмінне походження. В середині намету стояла перед входом на скрині мала капличка Будди, а мужчина мав на шиї футерал із бурханом.

Нас гостили чаєм. Я розпитував ся про части намету, про їх назвища і записував усе те пильно. Се занепокоїло Льюсена. Він бояв ся, аби Тангут не підозрівав нас, що ми прийшли у поганих намірах. Жінки майже давили ся від сьміху, коли я намагав ся вимовляти трудні тибетанські вирази. З брудної їх голови звисало волосе у безчисленних тонких косах, що з них одні спадали на груди, одні на плечі. На останній косі, як також на двох бічних висіло без ліку червоних і синіх стрічок, кусні матерії, перли із скла у різні краски.

Оригінальна прикраса хитала ся при кождім порушенню і мусіла бути неvigідним тягарем для голови.

Намет мав форму квадрату і було в ньому три або й чотири рази стільки місця, що в звичайній монгольській або киргизькій юрті. На середині стояв цілий ряд дрючків, що піддержували чорне, грубе полотно із подовжним отвором до впускання диму. Здовж чотирох горішних стін і країв намету бігли шнури, прикріплені коло клямри на дрючку, аби могли удержати сукно у напняттю. Намет окружав рів, до якого спливала вода підчас дощу. Огнище було вимуроване штучно, із плоского каменя, з отвором на горнець і з отворами до продуву. До стін намету поприпирано льняні мішки повні ячменю, муки, товщу і соли.

На килимі лежали у неладі кожухи, линви, деревляні чарки, мідяні кітли, чотирикутні скрині, міхи, сідла і різні на-

чина. Переважну часть сих річий, не виключаючи оружя, вироблюють Тангути самі. Предмети до релігійного культу спроводжують із Лясси і Кум-бум, децо із господарських знарядів із Сі-ніні-фу.

Другої днини впав сніг, річ для нас цілком незвичайна, від коли ми полишили північний Тибет. Вранці прийшло 10 Тангутів до нашого табору, всі уоружені в прості, гострі мечі і в червонім і синім одязі та високих остро закінчених шапках. Сей одяг робив їх подібними до жовніврів. Вони заосмотрили нас у скілька коновок молока і хотіли продати нам коні, але ми не добили торгу, бо они поставили неможливі ціни. Без тїни зухвальности оглянули вони деякі наші дрібнички і були дуже розмовні. Особливий респект мали перед моїм револьвером, коли пересьвідчили ся, що він є набитий шістьма набоями.

Я хотів одного з них приймати на провідника, але вони відповіли, що не підуть инакше як два вкупі. Заплата 12 ліянтів (30 рублів) за дорогу аж до Сі-ніні-фу видавала ся їм малою, кождий із них хотів дістати 16 ліянтів. Коли я й на се пристав, вони заявили, що не мають зайвих коний під рукою. Очевидно покористали ся нарочно викрутом. Імовірно не довіряли нам і бояли ся їхати в нашому товаристві.

На щастє знав Льопсен околицю доволі добре, а треба признати, що він був один із найліпших і найпевніших провідників.

Долина підносила ся легонько ід сходови поміж горами, вкритими на узбічях шпильковими деревами. При вході до усіх менших, побічних долин стояли намети Тангутів, понурі, не заслугуючі на довіре, справжні розбишацькі гнізда. Ми начислили їх до 25, а всіх їх має бути в Дулян-юнзі 40. Тангути могли нам дуже легко, як би хотіли, замкнути дорогу і побороти нас, але ми переїхали якось щасливо. Що найбільше виходили із наметів, аби приглянути ся нам. Посеред долини я побачив дивний предмет. Се була шестигранна кістка, а на ній валець, вироблений із глини. Льопсен пояснив мені, що се є „совуріа“, яка вказує на те, що недалеко є сьвятиня. І справді ми прибули небавом до мурів Дулян-кітту, першої сталої місцевости, яку ми надібали виїхавши із Копи 30. липня. Мури обіймали невелику скількість хат із кам'яним підмурованнем, зрештою із глини і кілька наметів. Мешканці належали до Банта-Монголів, звісного племені злодіїв. У західній частини села підносила ся гори

чотиригранна велика хата із вікнами, що мали плоский дах. Був се „кіт“ або місцева сьвятиня. Тут мешкав ляма, жрець 25 племен, що заселявали край Коконор.

З походження він був Монгол. Коли дійде до 61. року, лягає й умирає, а відтак відроджуєть ся в малій дитині, що стає його наслідком. У Монголії, Тибеті і Кум-бумі є 61 лямів, рівних із ним що до гідности.

Після 26 кілометрового походу ми розложили ся табором над Тсаган-нором (білим озером). Ліс рідшав, а дерева стояли так високо на гірських узбіччях, що ми не могли дійти до них. Тож із паливом було сего вечора погано. Льопсен зажурився, бо помітив вграду своєї торби. Він мав у ній поживу й 10 ліянтів сріблом, що за них задумував купити собі в Кум-бум верблюда. Вночі користувався торбою як подушкою. Без сумніву вкрали йому її чесні тангутські гості, коли люди були заняті вранці облагодюванням каравани.

Я потішав Льопсена обіцянкою, що верну йому повну вартість украдених предметів, коли вистараеть ся для мене в Кум-бум кілька гарних хоругв із сьвятими образами. Пристав на се радо і вернув до давного гумору.

Вночі 6. падолиста розлягло ся в нашому сусідстві знов пронизуюче вите. Я додумувався, що се Тангути випередили нас і заняли перехід. Собаки брехали завзято, а накликування сторожів чути було без ушину. Та проте я вснув, бо був дуже обезсилений.

Вранці я дізнався, що сей гамір викликали три вовки, що підійшли вночі до мого намету і звели борню із псами.

Дальша дорога веде на північ, крізь широку долину, вкриту травою. Людям ані води ми не бачили ніде, але про те, що сюди переходили люди, свідчило вугле і попел вигорілих ватр. Гори складали ся із гнайсу і звітрілого кварцу. Із долини стріляла д' горі самітна, остра скала, в роді великанського зуба. Ми нашли тут інтересну будівлю. Був се чотиригранний мур, збудований із гранітних скель, грубих на $\frac{3}{4}$ метра, що опирав ся до скали. Широкі ворота вели на обісте, вистелене камінем, а довге на 12 метрів. Звітріле каміне й похилені мури зраджували старянність будівлі. У горішньому розі муру лежали дупакові таблиці із тибетанською молитвою. На бічних стінах поуміщувано від внутрішньої сторони кусні сукна, й кости повні написий. Первісно мусіла ся будівля бути твердинею, але тепер мешканці уважали її очевидно за обо. Із обістя входило

ся до високої, а довгої печери. Неправильні, звітрілі стіни свідчили, що вона не була штучна. Стіни вкривали чорні китайські букви. Згадане місце називалося Танчур.

Дикі осли появлялися ще раз частіше у чередах. Долина піднімалася лагідно до переходу, із якого ми мали дуже розлогий краєвид, також отвертий, як у північному Тибеті. По другому боці гори ми відпочивали над малим поточком, скуним на воду.

Палива не було тут уже ні дрібки. Ми мусіли вдовольнитися гноєм диких ослів. Але пасовиско було ліпше. Підчас відпочинку ми зазнайомилися із караваном з долини Дулян, зложеною із 50 Тангутів. Вони гляділи на нас із подивом і не проявляли ні дрібки ворожого настрою.

Вони розповідали, що були в Тен-кар, щоби поробити покупки на зиму. І справді вели із собою на конях і яках мішки із мукою. Вночі крутилися Тангути коло табору, але не поведося їм присвоїти собі наших коний. Другої днини від'їхали скорше, ніж ми.

Ми йшли тепер без упину на захід. Деякі перепони мали ми при переході крізь малий потік Кунделюні. Іслям Ахун, що їхав на нав'язаному коні, спробував перший броду в болоті і поміж ледовими кригами. Але вода була така глибока, що кінь мало не потонув. Іздець викупався у студеній воді, пакунки мали також купіль. Парпі пробував переїхати в иншому місці, але з таким самим вислідом.

Нарешті Льопсенови повелося знайти відповідне до переходу місце. Перейшовши потік, ми нашлися на місці, де перед вісьмома місяцями розтаборилося було 20.000 Дунтанів, що втікали із Сі-ніні-фу. Ту полишилися видимі сліди їх побуту. Трава була витоптана, а місцями випалена безчисленними ваграми. Черепи й кости овець, забраних Тангутам, кусні сукна, костурі лежали докола. Всюди, де тільки станула їх нога, спустошили край, як саранча. Але в Заїдамі не проживали довше, тільки мусіли імовірно перенестися в гірські околиці.

Сеї днини ми не бачили нікого. У безлюдній околиці кристалися свободою тільки дики, осли, вовки і лиси. Диких яків ми не бачили; вони мають проживати над горішнім бігом ріки.

Другої днини розстелила зима знов свою білу долоню на землі. Цілу ніч падав сніг, а вите вовків пронизувало нас до дна душі. Ледви ми покинули табор, закрала ся до него гро-

мада вовків, шукаюча поживи. Вони не зважали цілком на соба́к, що, навчені досьвідом, стали обережнійші і не наближалися до них. Переправа крізь ріку Бухаін-голь (ріка яків) [була багато легша, ніж я думав. Ложбищем широким на 75 метрів котила ріка свої чисті, як хрусталь, води із шкоро́стю 90 сантиметрів на хвилинку. Підчас дальшого походу ми му́сїли перейти ще шість інших рамен, а врешті русло із каламутною водою, що плила імовірно із північних схлонів, вкритих землею. Ми відходили тепер чим раз більше від полудневого ланцюха гір Коконор. Тут і там зачали являти ся знов чорні намети Тангутів, деколи ми бачили також череди й їздців.

Далеко на сході замикала овид проста, темно-синя лінія; се озеро Коконор. Після 32 кілометрового походу ми розтаборили ся в Гаде-сечі.

Вечір був спокійний, повітре чисте, небо засіяне зорями, а навкруги горіли у гірських переходах ватри Тангутів.

9. падолиста ми йшли недовго, бо зараз у ранці упав нам один ківнь, а інші були змучені. Зеркало озера ставало чим раз виразнійше, степ клонив ся ід нему. Тільки на північному сході піднімав ся гірський ланцюх із сніговими верхами. Монголи називали його просто Теун-уля то є північними горами. Удари хвилі до берегів ми чули раз у раз сильнійше. Нарешті ми спинили ся над потоком Багга-улян. Прегарний вид розстелив ся перед нашими очима. Вагаючи ся поміж голубою й зеленою краскою, простягало ся озеро, наче безмежна площа і щезло цілком, як отверте море на овиді. Праворуч і ліворуч видніли, що правда у віддалі гірські пасма, але меншали поволи й щезали нарешті, як ледви замітна заслона. Ми віддихали легше і просто відчували, як покріплюючий вітерець лоскотав наші лица.

Ми найшли ся нарешті над „синім озером“, над Тсо-утомбо Тангутів, Коконором Монголів, а китаїським Теїні-гаї, що лежало на висоті 3.040 м. Здовж його берегів ми мали йти ще три дні. Про початок сего озера оповідав Льопсен ось який переказ :

У дуже давних часах викопав тут один ляма великий отвір у землі. Потім узяв білі й чорні коріні з якоїсь рослини, тримав їх над отвором і розрізав чорний корінь на дві половині. Із сих половин виплила вода й наповнила отвір.

Коли би був розрізав білий корінь, поплило би із него молоко. Се було велике щасте, що отвір наповнив ся водою,

бо в противному разі люди в сих околиць мусіли би покинути своє найлюбійше заняття: годівлю худоби. Сотворивши озеро, пішов лама на поблизку гору і кинув в неї велику камінюку на середину води. Так витворив ся на Коконорі острів.

Другої днини згіб нам підчас відпочинку знов один кінь. Я пересвідчив ся, що взагалі монгольські коні не варті багато, але, що правда, я купив їх за дуже дешеві гроші. Після чотиротижневого походу багато із них мало на хребті рани. Тангути, що користують ся кіньми тільки до їзди верхом, плекають їх багато ліпше але й кажуть собі також платити за них більше. Кінь середньої якости коштує у них 20 ліянтів (30 карбованців). Можна було сподівати ся, що Монголи, які мусять більше обмежувати ся до хову коний, ніж Тангути, будуть мати красшу расу.

Тимчасом дієть ся инакше. Наші коні з Хотану держали ся сильно ліпше, ніж ново закуплені, але й діставали ліпшу поживу, коли знов коні монгольські були обмежені майже виключно до трави пустині, як корму.

Наша дорога веде у віддалі кількох кілометрів від озера на схід. Цілу днину виставав із води скелистий острів, як горбок. Околиця була сьогодні більше оживлена.

Ми минули кілька черед худоби, що їх гонили жінки, діти й пастухи уоружені в стрільби або мечі. Їзці, яких ми надибали, мали крізь плече перевішену чорну стрільбу з фантастичними довгими вилками. Голову вкривали остро закінченою шапкою, на ногах мали чоботи із викривленими зап'ятками.

Повисше нашого нового табору стануло десять тангутських наметів, а трохи далше у переходах ще двацять. Кількох Тангутів загостило до нас у повній збруї. Продали нам молоко вівцю і коня. Льопсен просив мене при виплаті продажною ціною, аби я не показав їм за багато срібла. Він усе таки впевняв мене, що вони розбишаки й злодії і що тільки страх перед нашим оружєм здержує їх від нападу на нас. Вони питали ся Льопсена, чи ми не маємо в скринях жовнірів. Він відповідав усе із вайбільшою повагою, що у більших скринях є по двох жовнірів, в менших по одному, а крім того багато оружя. Піч із рурою вони уважали гарматою. Коли хотіли дізнати ся, чому ми в ній топимо що вечера, відповів Льопсен, що хочемо мати її на поготові. Бо в разі небезпеки вистарчить насипати пороху і кудь на огонь, аби рура викинула із себе убійчий вистріл. Тангути оповідали, що перед 10 місяцями переходили

Дунгани коло Їке-Уляну й украли там 400 овець і 140 коней, а крім того багато яків і коров.

Вони сподівали ся, що озеро замерзне за десять або п'ятнадцять днів. Лід тримаєть ся звичайно три місяці. Але він не є цілком безпечний, бо підчас заметільниць чинить ся у ньому багато дір і щілин, що замерзають знов при спокійному повітрі. Лід мав бути на кілька стіп грубий. Наслідком щілин у леді не можуть паломники їхати верхом до святині на острові, але мусять іти пішки. Поживу на три дні і паливо забирають на легких санчатах із дерева. Часго буває, що вони мусять вернути ся з половини дороги по причині неперехідних дір, або також, коли вже дійдуть до острова щасливо, мусять наслідком відлиги так довго там сидіти, доки лід не заціпне. Лями живуть на острові одноманітним життям і прогөдовують ся виключно дарунками, що їх приносять паломники. Стан води зміняєть ся в ріжних роках. Низький стан води заповідає щасливий рік, високий — нещасливий. Тож справді нема що дивувати ся, що в біжучім році, що визначав ся дуже високим станом води, прибули Дунгани і наробили Тангутам стільки шкоди. Коли би обійшло ся без Дунганів, була би найшла на череди зараза, на самих Тангутів недуги, а трава була би недобра. В літі є води все більше, ніж у зимі. Ріжницю у стані води хочби найменшу, можна доглянути на березі, бо ґрунт спадає незначно до озера. В сьому році мала лінія берега бути висунена 2 або 3 кільомерги більше на північ, як звичайно. Дуже імовірно, що сі неправильности навели французського місіонаря Гука на думку, що в озері Коконор є приплив і відплив. Він мовить ось як: Сей великанський збірник води за-служує радше на назву моря, ніж озера, бо, поминаючи вже його великі розміри, він має гірку і солону воду, як океан, а крім сего періодичний приплив і відплив.

Підчас дальшої дороги ми переходили коло найзвичайнішого обо з гадузя й ннів, в иншому місці стояв камінь у роді вальця, що в ньому розкладали ватру. Коли, переходячи коло обох „обо“ відмовлюєть ся горячо молитву: „Om tanі radme hum“, як просьбу за якогось недужого, він подужає напевно.

Тангути з над Коконор проживають у зимі на стенах коло озера, на літо йдуть у північні гори. Найславнішим начальником Тангутів є Танґсе-ляма. Є він родом посередника поміж губернатором у Сі-нініґу а номадами і має власть видавати судові засуди. Коли зловлять злочинців, ведуть їх на слідство

до начальника, а сей нерідко засуджує їх на кару смерти. У найважніших справах переписуєть ся по тибетанськи із Сі-нінґ-фу, зрештою править ся після своєї волі.

Краєм правлять, що правда, Китайці, але їх управа лишає багато до бажання. Як у Заїдамі, нема й тут китайських урядників. Під сям зглядом ріжнять ся сі провінції незвичайно від східнього Туркестану, де Китайці завели дуже гарну адміністрацію.

Монголи називають своїх жадних рабунку сусідів „Харатангутами“ або чорними Тангутами. Сю назву дали їм імовірно від чорних, як уголь, наметів, або від темної барви шкіри і чорного волося, але не тому, як думав Льопсен, що слово „хара“ (чорний), значить те саме, що „мо“ (лихий). Безустанна непевність, у якій ми проживали, зневолювала нас до безупинної обережності. Що хвилі треба було сподівати ся нападу. На щастє ночі були місячні, тож наші сторожі могли на велику віддаль пізнати точно околицю. Пси брехали все, як скажені, але звичайно по причині велитніх вовків, що підкрадали ся в ночі під намети.

ІХ.

В Сі-нінґ-фу. — Повстаннє Дунганів.

23. падолиста ми пакували свої річні і се забрало нам до сять часу так, що ми могли виправити ся до Сі-нінґ-фу тільки коло полудня. Цілу днину ми йшли поміж округлими червоними горбами, що врізували ся в землю на 4—6 метрів і творили неначе коридор. Але взагалі дорога була дуже вузка; два вози не могли їхати побіч себе. У тих місцях, де потоки перепливали крізь дорогу, вода впадала до колій як до ринв. Верблюди спотикали ся часто на мокрому ґрунті, а коли сонце зайшло і вода замерзла, ставала земля гладка, як скло. Година минала одна за одною, а ми їхали все тою долиною. Смеркло ся, потім настала чорна пітьма. Ми посували ся на помацки, не бачучи власних рук перед очима. Нарешті наш провідатор спинив ся перед муром із великими воротами: ми були під містом Сі-нінґ-фу. Ми почали гримати до воріт накликуючи на сторожу, що біла на мурах у бубон. Ворота міста замикали завчасу зі страху перед Дунганями, а до середини не впускали рішучо

нікого. Я дав зрозуміти сторожі, що дістане добру нагороду, як піде зараз до губернатора і випросить у него впускенне до міста європейського мандрівника. Сторожа вислала зараз посла, а ми ждали тимчасом на вислід під воротами у п'ятні. Після години вернув післанець від губернатора із відповідю, що нам ворота відчинять, але — аж завтра вранці. Не маючи иншого вибору, ми пішли до поблизького села, де на силу найшли приют. Другої днини я не вспів еще одягти ся, як відвідали нас у нашім нужденнім „дені“ два Англичани: Рідлей і Гунтер. Вони належали до „China Inland Mission“ і мали на собі китайські одяги, на голові навіть косу, так, що тільки риси лиця вказували на білу расу. Пан Рідлей запросив мене до своєї хати. Аж до 30. падолиста я користував ся його гостинністю, окружений європейським комфортом. Я видавав ся сам собі непроторний, коли мені довело ся лягати до ліжка із справедливими матрацами, підчас обіду сидіти на справедливому кріслі і їсти, як усі цивілізовані люди, вилками й ножем, бо від довшого часу я привик їсти в полу-лежачім положенню.

Пан і пані Рідлей, а також два помічники місійні: Гунтер і Галь устроїли собі китайську хатчину із великим, чотирикутним обієтом вигідно і з деякою елеганцією. У населення вєднали собі незвичайну симпатію своїм пожертвоуванням і безкорисністю. І так підчас повстання Дунганів вони оснували шпіталь для доглядання ранених жоввірів. Отся обставина переломила перші леди й улекшила незвичайно місійну працю. І справді я чув, як гурток наверхних Китайців співав у неділю при супроводі органів християнські церковні пісні.

Супроти паньства Рідлей я почуваю себе до великої вдяки не тільки по причині гостинности, якої я дізнав, але також задля багатьох цінних прислуг, що вони їх мені робили. Сініні фу було важною точкою для мене протягом довгої мандрівки по Азії. Тут я мусів зреорганізувати цілком свою каравану, принововити її до китайських відносин; звідси мали мої туркестанські слуги вернути до далекої своєї вітчизни. Вони мали їхати на захід великим шляхом, що веде крізь Іан-чео, Су-чео, Хамі і Корлю. Тому я пішов до губернатора міста і виробив їм великі пашпорти, а се повело ся мені тим лєкше, що вони майже всі були китайські піддані.

Я скликав людей до себе і розчислив ся із ними. Обчисливши, скільки кому належало ся, я подвоїв їм платню на велике їх здивованє. Не було се багато, бо без них ми не в силі.

би були зробити нічого. Крім сего я дарував їм усі монгольські коні з виїмком двох, яких я потребував для себе й для Ісляма. Я осмотрив їх також по часті в поживу на цілу подорож, а по часті дав відповідне відшкодування у готівці. Парпі, що відбув уже раз сю дорогу, став провідником каравани, а для безпеки я дав йому добрий револьвер із амуніцією. Всі заявили мені своє вдовolenня і вдяку і ми розсталися по стільки разом пережитих небезпеках і пригодах, як добрі приятелі. Відтак вони пішли своєю дорогою і думаю, що, як і я, вернули щасливо домів.

Після раптового зменшення каси, перечеислив Рідлей останні мої китайські срібні гроші. Я мав 770 ліянтів (менше-більше 1.000 карбованців), що мали мені вистарчити до Пекіну. Ми були ще дуже віддалені від сеї ціли. Почтовий кур'єр перемчить по дорозі із Сі-нінг-фу до Пекіну в 28 днях, а ж мав перебути її в трех місяцях.

Не буду нудити читача подрібним описом міста Сі-нінг-фу. Згадаю тільки, що окружає його мур, після розуміння Азиятів майже нездобутий, добре будований, грубий і сильний. З улиці, що веде здовж по ньому, розлягається на околицю прегарний вид. Кинувши оком на місто, побачимо мозаїку з кетайських дахів що на неї складаються червоні дахівки і смочині голови, а також прямокутну сіть улиць. Головна улица йде крізь середину міста; при ній піднімаються головні державні будинки, або ямени із камяними львами, смоками і багато різьбленими ворітьми. Подібні ворота видно тут і там, на улицах будують їх звичайно на приказ маючих людий, що таким способом хочуть переказати своє імя нащадкам.

* * *

1. грудня покинув я із своїм вірним Іслямом Баї Сі-нінг-фу і гостяних англійських місіонарів. Я не міг дістати в ніякий спосіб товмача, тому пан Галь був на стільки чемний, що пожертвував мені свій час і товаришив до Тінг-фан. Пані Рідлей наповнила для нас одну скриню різними ласощами, як тістами, бараболями, медом і конфігурами.

Нова каравана складалася з 6 мулів і 3 людий, що за винагороду 14 ліянтів (23 карбованців) мали завести пакунки до згаданого міста. Скрині прикріплено вже ціпко на протяг цілої подорожи до вигнутих листв із дерева, що їх кладено на сідла і можна було тільки дібрати ся до річий потрібних що

вечера. Але мули були уперті і злобні, а один із них скидав набір раз у раз на землю, аж вломив листву. Але найгірше мені надійшли люди, що галасували й кляли цілу дорогу; я радий був, що наймив їх тільки на 6 днів.

Серед подиву цікавих Китайців вийшли ми з міста крізь східні ворота і руїни Тунг-квану. При дорозі сиділо багато жебраків Магометан. На перемістю мешкали жовнірі й шумовине суспільства. Опісля ми відістали ся на село, й рух зменшав ся поволі. Широку й отверту долину обіймали заокруглені склони гір. Далі звужувала ся долина у перехід, у якому панувала без ушину темрява. У сьому вузкому переході Шю-ша замикали магометани довгий час дорогу між Ліянті-чео-фу а Сініні-фу.

У вечері здибали ми тільки одну каравану верблюдів. Каравани йдуть лише в ночі, бо в день зьвірята мусять пасти ся. У великому селі Піні-рунті найшли ми на силу місце в гостинниці, бо всі станції були заняті проїзжими. Заки розложено дивани на глинянім помості, я велів добре його замести, бо роїв ся від хробів, що полишили ся від давніх льокаторів.

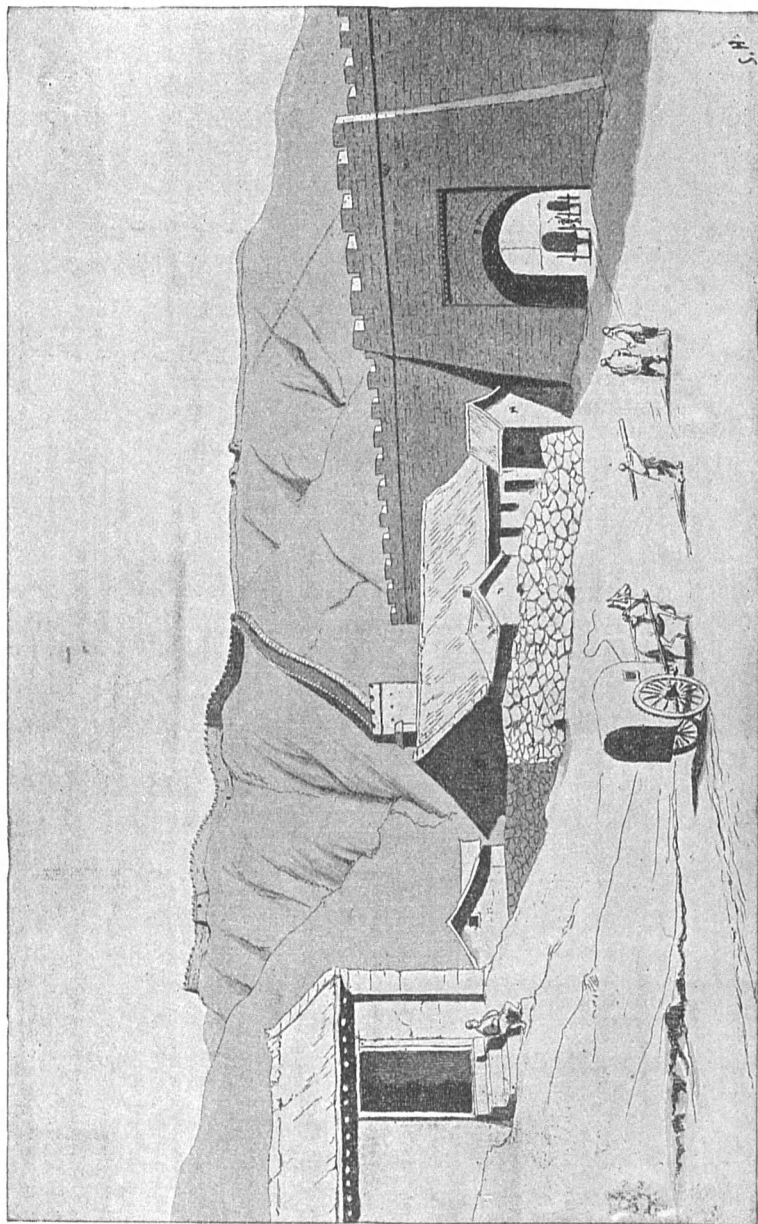
Дня 9. грудня я зорганізував на ново каравану. Розстав ся із мулами й їх властителями і винаймив два великі вози такі, як були туркестанські. В однім я казав розмістити пакунки, другий вистелити соломною, диванами й прикрасити будою. Кождий віз тягнув мул при дишлю і два коні, що йшли попереду. На візників я винаймив двох Китайців, обіцяючи їм окрему від заплати винагороду, коли вивяжуть ся добре із своєї задачі. Треба се було тим більше зробити, що я не мав товмача і тільки на силу радив собі сяк-так із невеличким засобом слів, що я їх присвоїв собі вже давнійше.

Цілих шість днів ми їхали з гори й на гору крізь східні розгалуження гірського пасма Нан-шан, крізь переходи повні вибоїв, крізь замерзлі ріки, діраві мости і вузкі тунелі. Віз підсакував, колесав ся, підкидав нас; було справжніми муками їхати ось так. Люди йшли пішки й підганяли зьвірята. У кождому селі мали багато нарозповідати своїм знакомим, або купували хліб і їли його по дорозі. Ми виїздили рано вранці, ще й не свитало, звичайно зараз по півночі, відпочивали по днині, щоби попасти зьвірята і їхали ще з полудня кілька годин. Нічна подорож була для мене дуже немила з огляду на велику студінь; хоч я мав кожухи й коці на ноги, змерзав усе доволі.

Іслям, що їхав на кони, мало не відморозив ніг і волів іти відтак пішки. Йольдашеви не бракувало також багато. Дорога вела здовж „великого муру“ у північно-західному напрямі до Ліянґ-чео-фу. Ми пристали до двох Китайців, що перевозили на кількох возах товари до Ліянґ-чео-фу. Подорож при можливо найбільшій кількості осіб і возів давала велику користь. Бо коли надibaєть ся у переході інші вози, мусять сі, що їх є менше, робити місце, а як у дорозі приключить ся яка пригода, мусять помагати всі візники.

Сей звичай вийшов нам, як показало ся опісля, на добро, коли ми 10. грудня при свитанню приїхали над правий беріг ріки Ші-мінґ-го, що пливе крізь розлогу долину й вливає до Піні-фан-го. Ріка веть ся у камянистому руслі, а тепер була вкрита ледом. У тому місці, де є брід, замерзла сильно, тож переїзд посипано піском так, що їздці і каравани переходили туди без найменшої перепони. Наші товариші подорожи спробували перші переправити вози, запряжені у 3 коні. Вони рушили трапом, але колеса перерізали лід як бритва чвертку паперу і вози застрягли, тай не могли рушити ся з місця. Люди муіли здоймити з них цілий набір і перенести через ріку, а по великих трудах удало ся нарешті витягти віз спільними силами в ріки. Ми пробували відтак витревалости леду в іншому місці, але він був усюди дуже тонкий, аби міг вдержати наші важкі вози. Люди вирубали проте топорами лід у широкому місці серед русла, де вода сягала тільки до метра глибини. Зробила ся таким чином широка щілина, повна болота й плаваючої криги. Заїхав один із наших возів на лід і після сильного потрясення впав до отвору, у яким застряг. Запряжено ще два коні, всі люди кричали, накликували й тріскали з батогів із берега поганяючи звірята. Бідні сотворіння бродили по черево в студеній, як лід, воді. Ставали дуба, падали, майже топили ся під ледом, потім кидали ся в бік, і вискакували на лід, але люди вгонювали їх ізнов до води.

Один із наших товаришів подорожи, людина молода, що очевидно не мала нервів, скинув із себе одіж і увійшов цілий голий, мимо 10⁰ морозу до водяної щілини, аби розгорнути криги й каміне і розпутати ливви і шнурі в упряжі. Не можна було справді глядіти без жалю на сю людину, що нуряла ся й працювала у студеній воді, коли чоловік сам мерз. Після ріжних розпучливих зусиль видобули ми нарешті вози із ледових оков, а та сама історія повторювала ся при решті возів.

Китайський мур поміж Кальбаном і Пекіном (стр. 62)

Пригода забрала нам 4 години дорогого часу. Так виглядала велика караванна дорога крізь Л'янті-чео-фу до східнього Туркестану, Урумчі й Каштару. Телеграфічні стовпи товаришили їй на цілій довжині, надаючи пустині позір цивілізації. Шкода було справді заходів і праці коло монструального муру, що хилив ся і так уже тепер до упадку, а за те треба було вибудувати порядний шлях і кинути крізь ріки мости.

Нарешті ми відістали ся 12. грудня з гір; перед нами простягала ся знов рівнина аж до схилу овиду. Два дні пізніше виїхали ми крізь гарні ворота до Л'янті-чео-фу.

Х.

Ще раз крізь пустиню.

В Л'янті-чео-фу я мусів остати проти своєї волі 12 днів і се виставило мою терпеливість на велику пробу. Я не міг ніяким способом винаймати чотири верблюди до Нінті-ша. Верблюдів, що правда, було доволі, але властители не хотіли винаймати їх менше, як 40 штук, не хочачи розділювати отари, а крім того побоювали ся, що з поворотом не лучить ся їм нагода заробити на перевозі товарів, тож ставили подвійні ціни. Дні минали поволі й нудно. Пан Бельхер, англійський місіонар, якого я тут надибав, виїхав до Лян-чео. Першого вечера пішов ся я в товаристві трех молодих милих Англичанок перебраних у принадні китайські одяги. Були се: жінка місіонаря Бельхера і їх помічниці панни: Мелляр і Пікельс.

Другої днини я пішов до телеграфічного уряду, де застав писаря, що говорив по англійськи. Звідси я вислав крізь Лінтан, Ган-коі і Шанті-гаі при помочи шведського конзуля, Боха, телеграму до шведського короля. Після сімох днів я дістав неначе в дарунку на Різдво дуже ввічливу відповідь свого протектора.

Китайці глядять на телеграф із великим недовірем і мають про него дуже наївне поняття. Вони думають, що звинений у трубку папір із депешою йде по дроті із шаленою швидкістю і що ізолятори є перестанками, де ховають ся папери під час дощу.

Крім Лян-чео є місто Л'янті-чео-фу найважнішим містом на провінції і числить із доохресними селами сто тисяч мешканців.

Город у виді прямокутника оточують сильні мурі, а має він чотири величаві ворота. Головні вулиці є широкі, рух на них оживлений і милий для ока. Дожидавши ся верблюдів я займав ся рисованням і розмовою із місіонерами, що дали мені багато цінних пояснень. Я відвідав також кількох мандаринів і поробив закупки в магазині Тіен-теін т. є в пасажи із прегарними крамницями. Між иншим я купив два „шо-льо“, малі печі до огрівання рук, що мали вигляд округлого чайника і були заосмотрені у крату. Їх наповнюють ся попелом і вуглем з дерева, і се удержує в печі тепло цілих 24 годині. Як би я був не мав сего практичного приряду, був би кілька разів по дорозі до Пекіну відморозив руки.

Я звідів прегарну сьвятиню за містом і пішов до села Суні-шу-чоані, де мешкали католицькі місіонарі із Бельгії. Їх єпископ виїхав до Пекіну і його сподівали ся на Різдво. Та проте три братчики прийняли мене дуже гостинно, частували червоним вином і цигарами. Церква із вежею, що на ній виднів хрест, ся церква, що її видно на скільки миль навкруги, є гарна будівля в полу-китайським стилі. Високі жукові вікна мають мальовані шиби. Велике вражінне зробив на мене вид кількох китайських селян, що молили ся на колінах у церкві.

Ввічливі братчики пояснили мені, що є тут багато родин, що від сімох уже поколінь були християнами, і що католицька громада числить тепер 300 душ. Переходячи коло церкви, здохмали Китайці шапки і хрестили ся, а все те робили, о скільки я зміг зміркувати — із глибокого переконання.

Місійна стация удержує шкільку для хлопців і дівчат. Я заглянув до одної із саль, де сиділо 20 хлопців над біблією і письмами Конфуція. У великій бібліотечній комнаті висіли портрети славніших католицьких місіонарів; між иншими я заримітив портрет мого старого приятеля отця Гендрікса. В місті мали місійні братчики також місійну стацию, де служать в часі сьвят Службу Божу. Немило вразило мене се, що католицькі і протестантські місіонарі не живуть із собою в згоді, не єствуют просто для себе. Є се впрочім о стільки природне, що проголошують ріжну науку, а що один посіє, то виполує другий. То-ж не дивувати ся, що Китайці не знають нарешті, кого слухати. На щастє в Ліянті-чео-фу було для обох наук доволі місця. Католики й протестанти були для мене однако ввічливі і гостинні. В Ліянті-чео-фу я сьвяткував четверте Різдво протягом довгої подорожи. Я тішив ся на згадку, що найблизше

святкувати му у вітчині. День 24. грудня був для мене все найтяжший: я тужив тоді все більше, як коли, за хатою. Сім разом минув незаметно, як звичайно. Я хотів казати принести із гір ялинку, але місіонарі заявили, що се є поганський звичай. Замість сего ми сиділи при комині, забавляючи ся розмовою. Я пішов досить рано спати в студеній салі коло церкви, призначеній мені на мешканне. Температура обнизила ся в ночи на -15° .

Нарешті мені повело ся дістати трех людей і вісім верблюдів. Від Нінг-ша ділило нас 465 кілометрів. На біду була субота, а заки каравана приладила ся до походу, запав сумерк. Я мусів проте ждати до другої днини, бо в неділю не яло ся. Я рішив проте дійти тільки до найблизшого села під містом. Але дійшовши до воріт, встали ми їх зачиненими і сторожа не хотіла їх для нас відчинити. Після кількогодинного пошукування серед вузких темних уличок я найшов нарешті у господі кімнатку і замешкав у ній, не хочачи нарушувати неділішнього відпочинку місіонарів.

Другої днини ми вибрали ся остаточно. Ледви показали ся північні ворота міста, наблизили ся до нас два обдерті Китайці і зачали оживлену розмову із нашими погоничами. Один із них звернув ся до Іслама в турецкій мові із пропозицією, що поведе нас за 50 таелів або ліяносів (75 карбованців) до Нінг-ша. Він оповідав, що проживав багато років у Каштарі й Ак-су і що має 9 гарних верблюдів, багато ліпших, ніж наші.

Нагода дістати доброго товмача була для мене за дуже цінна, аби я не мав її використати. Ми станули посеред дороги. Девять людей із тільки верблюдами появило ся небавом і протягом години переладовано скрині. Ся пригода була для мене така користна, що я перестав журити ся 12 днями, що я їх стратив у Ліян-геофу. З почуттем радості я попрощав на все нудне місто і розкішно дивив ся, як щезали мені з очий його мури й вежі.

Перший день подорожи вів на північ попри села, святині і городи. На полудні щезали поволі снігом укриті гори Нан-шан. Погода була прегарна, але се була позірна тишина, бо 28. грудня шаліла така страшна буря, що не можна було думати про се, аби виглянути із фанзи (хати), що своїм боком не мала ні дверей, ні шиб. Пісок і курява сунули туманами по степу, вдираючи ся до моєї нужденної норі.

Верблюди були, як показалося, дуже добрі і йшли спокійно і певно. Але й дорога була гарна: вела крізь отвертий, рівний, травою вкритий степ. Населення околиці ставало чим раз рідше, сіл було раз у раз менше. Та проте ми здибали ще каравани, ослів, і вози запряжені волами, що везли в місто витвори сільського промислу. 29. грудня бачили ми вже низькі піскові надми, тож були на краю пустині. Сонце зайшло за мракою, а в ночі дошкулював мороз (—18°).

Нарешті показали ся перед нами мури Чін-фану. Але що брами були заперті, ми мусіли вдовольати ся приютом у господі за містом. У місті задержали ся ми одну днину, бо погоничі верблюдів хотіли закупити для себе й звірят поживи на подорож крізь пустиню.

Добрим, широким шляхом, що вив ся посеред степу неначе жовта стрічка, приїхали ми 12. січня до місточка Ванг-е-фу, де верблюди мали відпочити цілу днину. Ми мали полагодити тут еще й інші справи. Двох людей із Чінг-фану я увільнив із служби, винаймив двох нових, що мали нам товаришити аж до Ніян-ша. Я побільшив також скількість поживи і купив кілька монгольських дрібничок. До монгольського князя Норво „ванга“ або короля підляглого китайському цісареві, я пішов у гостину. Він був також начальником міста і мешкав у звичайнім китайським ямені в області китайських мурів. Приняв мене дуже ввічливо у великій і скромній комнаті, окружений дружиною найчільнійших Монголів у китайських одягах і з косами. Був се вже старший мужчина із сивим волосем і мав на собі перлову загортку. Розмова плила нам живо і то без помочи товмача. Він хотів особливо дізнати ся, з якого краю я походжу. Тому я мусів нарисувати йому карту Швеції і вказати у якім віддаленю від Китаю вона лежить. Розуміть ся, географічні відомости сих Монголів були дуже слабі. Вони знали тільки два більше віддалені міста: Лясуу і Хотан, але ні один із присутних не був у них. Зате багато було в Кум-бум і Урзі. Норво розпитував, чи шведський король є також такий могутній, як „Заган Хан“ (Білий Цар). Пшевальського тямив дуже добре.

Місто Ванг-е-фу лежить у віддалі 20 кілометрів від середньої часті гір Аля-шан. Має воно до три тисячі мешканців: Китайців і Монголів із Аля-шан. Сюди звозять свої продукти, тут закуповують домашні знаряди: одіж, чічки і муку. Монголи, що я їх бачив у Ванг-е-фу, мали стрій полу-монгольський, полу-китайський. І так вони мали на кожухах сорокаті китайські

камізолі із посрібленими або поволочуваними іузяками. У місті є справді гарна китайська сьвятиня із вигнутим дахом, прикрашеним головами смоків. Пагоди й вежі перегонюють ся що до висоти із модеревами засадженими навкруги. Окружування сьвятині сими деревами сьвідчить про добрий смак Китайців, бо гилі модерева є вже з природи річи вигнуті д' горі, як дахи сьвятинь і тому одні й другі гармонізують добре із собою.

14. січня увійшли ми невеликий кусень дороги. В ночі пробудив мене страшний доміт, як би ціла господа валила ся. На голову сипав ся мені пісок і курява; страшна буря счинила ся. Норво дав нам, як ескорту з Ямену, двох Монголів, що були за тим, аби піти далі. Вони їхали на мулах і служили мені вірно, але виглядали, як лицарі із під темної зьвізди, оден мав ніс,¹ як бульба, другий не мав його цілком. Хоч буря шаліла, ми вибрали ся в дорогу на полудне. Коло другої години настала жива зміна. Вітер перемінив ся на північний, а нас оповила сніговиця. Шо-льо придало ся дуже; сидячи на верблюді, я міг гріти собі при ньому руки. Вкриті цілком снігом прибули ми до села Джо-ва.

Дорога скручувала поволі на полудневий схід. Ми увійшли в гори Аляшан і перейшли незначний перехід. Рівнина опадала незвичайно поволі, але очевидячки до Гвані-го, до жовтої ріки,

Переночувавши у манджурському місті Нінті-ша ми приїхали 18. січня до китайського Нінті-ша і заїхали просто до хати місіонарів.

XI. До Пеціну й до вітчизни!

У Нінті-ша я стрінув ся із земляками і се тішило мене дуже. Були се паньство Пількіст, два їх помічники і одна помічниця. У їх гостинній хаті я відпочив два дні. Яка розкіш спати в добре опаленій хаті, в поряднім ліжку, без страху, перемервнути і без потреби, вкривати ся горами кожухів. Мені здавало ся, що я є на шведській землі. У Нінті-ша числила християнська громада 30 Китайців; що день у ранці і в вечері читали годину біблію. Євангелія у китайський мові роздавали по улицах. Таким способом принадувано Китайців хочби з простої цікавості до місійного дому. При одній із головних улиць найшов Пількіст кімнату, в якій правив богослуженне. Дивні видавали ся мені проповіді місіонаря, що їх говорив у найчистійшій китайській мові. Він сидів на столі, а перед ним Китайці у вузких лавках, випростовані як струни. Часто він бив пастуком до стола і про-

повідав грімкими словами. Китайці не важили ся навіть пчихнути і могу впевнити читачів, що ні оден із них не венув.

Жінка Пількіста оповідала мені, що рідко коли можна надбати двацятьлітню Китайку, що не була би замужна. Часто віддають ся в 12. або 15. році, а вже малі дівчатка просять батьків, аби здеформовано їм ноги. Бо знають вони гаразд, що якби не мали дрібних ніжок, не глянув би на них ні один мужчина. Відповідну операцію робить ся, як дівчина має пять або шість років. В тій цілі розрізуєть ся ногу між великим пальцем, а найближшими його сусідами. Потім загинаєть ся на силу чотири пальці під підшву а стопу бандажують так, що се зогидженне полишаєть ся раз на все. Черевики треба робити на кожду ногу окремо, тому не продають по склепах ніколи готової обуви. В часі ходу відстає запяток від землі, тож бідні жертви опирають тягар тіла на великому пальці. Важко уявити собі біль, який спричинює бездумна мука. Після операції мусять дівчата лежати кілька років у ліжку, та плачуть і стогнуть днами й ноцями. Найменший рух спричинює шалений біль. Нігті вростають їм нераз у тіло, супроти того хода китайських жінок не може бути іраціозна. Вони колихають ся, як качки, поступають ся поволі й обережно, якби ходили по голках або по кропиві. Взагалі мають дуже мало руху, наслідком чого їх ноги стають тонкі, як сірники. А всім тим мукам, шаленим болям, просьвічує одна тільки думка — віддати ся замуж.

Другий питомий Китайцям звичай, багато загальнійший, як думають Европейці, є викиданне дітей родичами, коли не можуть їх прогодувати. Вони або топлять бідні сотворіння, або просто кладуть їх на мури міста, де їх відають собаки або безроги. Се впадає в очи тим більше, що Китайці незвичайно люблять свої діти, коли зачнуть ходити й говорити. Але до тої пори уважають їх бездушними звірятами, а коли умруть, не кладуть до труни, тільки ховають загинені в солому. В одній шведській міській стації, до якої я навідав ся пізнійше, пощастило місіонарям уратувати новонароджену дитину в останній хвилі, як її вкинено до міського рова. Немовля отсе відживлювали, дозирали, а після кільох років воно виростило на дуже малу дитинку. Тільки тоді зголосили ся родичі, просячи, щоби їм віддати дитину; звісно їм не відмовлено сего. Одна шведська родина мала стару наймичку, що девятеро дітей, зараз після того, як прийшло на сьвіт викинула так, що ні одно із них не удержало ся

при життю. Хто знає, чи сего варварського звичаю не витворила економічна konieczність.

Поминаючи сіяне релігійного зерна роблять місіонарі багато милосерних діл. Уратовані діти й невеличка скількість молодих жінок, що їх намовлено, аби здоймили з ніг бандажі щоби привернути їм первісний вид, є звісно капля в людському морі, званому жовтою расою, але не менше корисно ділає сам приклад.

Часто я чув про місіонарів, що уратували при помочи жолудкової помпи Китайців, які затроїли ся опієм. Підчас побуту у місійних домах я прокидав ся нераз у ночі наслідком напрасного стукоту до дверей. У сій або тій хаті конав Китаєць після спожиття опіюма. Місіонарі ішли хутко й ратували нещасного від неминучої згуби. Часом заявляли Китайці вдячність після уратовання їм життя, але вдяка є у нас чеснотою, що не проявляєть ся дуже ярко. Найчастійше відбирають собі життє спожиттєм опіюма жінки нещасливі в подружньому життє. Вистане нераз, аби муж ударив жінку, або сказав їй яке менше приємне слівце, аби вона в намірі дошкулєння йому ймила ся опіюма. Курєнне опіюма є загальним налогом так у жінок, як і у мужчин. Також багато дітей умерло від того, що потай вилзли на софу батьків і курили з люльки опіюм.

Перед першим повстаннем Дунганів було Нінт-ша прегарним містом, що числило 60.000 мешканців. Але революція завдала йому такий удар, що вже більше не піднесло ся із него. — Сьогодні числить менше більше 15.000 мешканців; коло міських мурів стоять цілі дільниці пусті. Торговельний рух, уряди й заселені дільниці гуртують ся коло міського осередку.

Повстанне вибухло в Нінт-ша ось по якій причині: Коли велика скількість магометан розтаборила ся за містом, був один мандарин на стільки необережний, що звірив ся веред своїм дунганським наймитом, що Китайці мають другої днини вимордувати всіх Дунганів. У ночі перекинув ся наймит до табору і повідомив начальника про грізну небезпеку. Опісля вернув до міста і вважив із своїми спів-віроісповідниками його брами. Дунгани вдерли ся крізь „малу північну браму“, яку опісля замуровано на знак, що Дунгани не дістануть ся вже ніколи до міста Нінт-ша. Вони кинули ся на Китайців, як хижі звівірі й мордували їх без пощади. В сїм страшнім дні спасло ся тільки 2.000 Китайців і то тільки завдяки тому, що станули по стороні Дунганів.

Тасна нехить панує ще й сьогодні між Китайцями й Дунганями. Перші є цілковито залежні від останніх, бо Магометани загорнули, завдяки своєму спритови всі найкорисніші галузи промислу і викупили найурожайнішу часть земельної посілости. Інтересне є те, що Дунгани, які читають пильно коран, займають ся плеканням безрог на велику скалю і доставляють своїм ворогам, Китайцям, двох найважніших річий: вепровини й опіюм, хоч самі й не торкнуться ся до них. За те гроші щезають у їх скринях, а Китайці є визискуваною стороною.

Часть дороги, яку я мав відбути аж до побережа, вела крізь незнані околиці. Заки ми дійшли до властивого Китаю, лежала перед нами пустиня. Похід крізь пустар, звану Ордос, належав до найважніщих протягом цілої подорожи по Азії. До Бао-то було 430 кільометрів, що ми їх переїхали у 18 днях.

Ми вибрали ся 21. січня, а ввічливі місіонарі товаришили нам великий шмат дороги. Перші чотири дні вели крізь цілий ряд сіл наводнюваних каналами Жовтої ріки; крізь саму ріку ми перейшли 25. січня.

Гвані-го було вкрите ледом, що не заломив ся під нашими 9, добре навюченими верблюдами. Ріка була 342 метри широка, а окружала її густа неурожайна околиця. Перший табір ми розложили на пустині. На щастє сказав нам дунганський провідник, аби ми забрали два мішки леду з ріки. Вони придали ся дуже, бо ніде не було керниць. За те в дальших днях ми надибали все керниці з дуже гарною водою. Вони були глибокі й оцембровані. І так ми відпочивали 28. січня при колодязю Бао-в-чіні, глибокім на 41 метрів. Монголи впевняють, що колодязь має вже 4.000 років.

31. січня шаліла найстрашніша буря із усіх, які я коли небудь пережив. Про похід не було бєзіди. Ми розтаборили ся коло керниці Хара-море. Докола край отвертий, буря могла без ніякої перепони гуляти по степу. Мій намет перевернув ся, струя вихру мало не пірвала його на шкаматте. Люди устали з клунків півокруглий вал, вкритий дергами і під ними ми пересиділи цілу днину. Анї бесіди не було про те, аби піддержати тепло тіла. Всьо студене, як лід. Кілька розлитих каплин чаю мерзне зараз на кожусі як стеарина. Чорнило замінилось в грудку леду, рисунки мушу робити олівцем. Сильний вихор при -17° морозу може бути небезпечний, тому ми мусимо раз у раз уважати, аби не замерзнути. Не знаю справді, що стало ся б із моїми руками, як би я не був користував ся без упино огріваною ручною

печію. В день я тримав її при собі на верблюді, а у вечері всував її, лягаючи спати, до ліжка. Раніше митте не належало також до приємностей, бо вода мерзла на шкірі. Найбільші морози настали в початках лютого. Мінімум було в ночі 2. лютого —30°, потім —33°, а в наметі впала рівночасно температура на —26°. Протягом 6. лютого дійшли ми до першого села Го-джи-то на північнім краю пустині. Другої днини ми перейшли Івані-го, а 8. лютого приїхали до Бао-то.

Шведські місіонарі, подруги Геллебергі прийняли нас із звичайною сим людям ввічливістю та гостинністю. Вони мали малу громаду: 10 охрещених Китайців і шкілку для хлопців. Належали вони до американського союзу місіонарів „Christian Alliance“, що удержує, цілий ряд стаций від Бао-то до Пекіну і числить 61 шведських місіонарів.

Мені забракло вже тепер цілком терпцю. Я віддав каравану й Іслама в добрі руки а сам поїхав 12. лютого з одним тільки Китайцем у малім двоколіснику, що його тягли мули, до Кокото, і мав те щасте, що здибав усюди по дорозі земляків. Ба, в останній місцевості я застав 18 Шведів, одного Норвежця й Данця, що належали до згаданого союзу. Кокото є огнище місій; тут учать ся нові місіонарі по китайськи, заки підуть до інших стаций. Звідси я їхав 8 днів до Джан-джа-ху, де великий китайськый мур веть ся на хребті гір, що оточують місто. І тут були місіонарі: Шведи й Американп. Але не було коли довше відпочивати; від Пекіну відділювали мене тільки чотири дні дороги.

Пекін був останньою точкою, цілюю моєї азійської подорожи, тож читач зрозуміє легко мої почуття, коли я вїздив крізь полудневу браму до міста. Цілу годину бігли мули по вибрукованій дорозі здовж західного й полудневого боку міського муру високого на 13 метрів. Він відділює північну столицю звану Педжині від полудневої. „Брама неба“, велитня будівля, що веда до міста, із склепом наче тунель, роїла ся від людий, возів і зьвірят. Від брами було вже недалеко європейських амбасад, на якій, о скілько я знав, був також французський готель.

Мій одяг розлітав ся, наслідком довгої подорожи, майже в кусні і я виглядав так, що треба було заховати ся скілька днів у готелі incognito і справити нову одіж. Моя лектика не посунула ся ще далеко в амбасадорській улиці, коли я побачив білий дім, при якого вході сторожили два козаки. Я промовив до них, питаючи, який се дім. Відповіли, що роснійська амбасада.

Забуваючи про гарні постанови, я вискочив із дєктики й увійшов до середини. Під сю хвилю я не соромив ся ні раз, що навіть у порівнанню із козаками я виглядав більше, ніж скромно. Я перейхав раз рукою по нечесаній бороді, обтріпав куряву з одіжи й чобіт і пішов сміливо перед себе. Із брами вів брукований хідник до городу. Серце мені товкло ся, коли я задзвонив. Відчинив мені Китаець і запитав ся по російськи, з ким я хочу бачити ся. Знаючи, що сам амбасадор, граф Кассині, виїхав недавно із Пекіну, я відповів, що хочу говорити із паном Павловом *chargé d' affaires* амбасади, а відтак слуга замельдував мене. Павлов вибіг зараз проти мене і попросив мене незвичайно ввічливо до середини. Він сподівав ся мене вже давно, бо йому заповіджено із Петербурга мій приїзд. Вже цілий місяць ждала на мене в амбасаді комната. *Incognito* скінчило ся пшиком. Мене завели до сальону, уладженого із східною пересадою. Дорілку застелювали дорогоцінні килими, стіни були вкриті китайськими гафтами із шовку, всюди було багато цінних чічок і дрібничок, розставлених в артистичному неладі, а що найліпше, не бракувало й ліжка, яке нічим не нагадувало страшних нічлігів протягом моєї подорожи.

На столі лежала ціла гора листів і днівників із вітчизни, найдавніші із них числили вже 13 місяців. Я пожирав їх із нечуваним удовілєм, коли китайський кравець, що говорив добре по англійськи, працював над новим одягом для мене. Опісля я навідував ся до інших амбасадорів і всі вони гостили мене із вишуканою чемністю, та складали мені желання з нагоди щасливо укінченої подорожи. Тут я одержав також іратуляційну телеграму від короля Оскара.

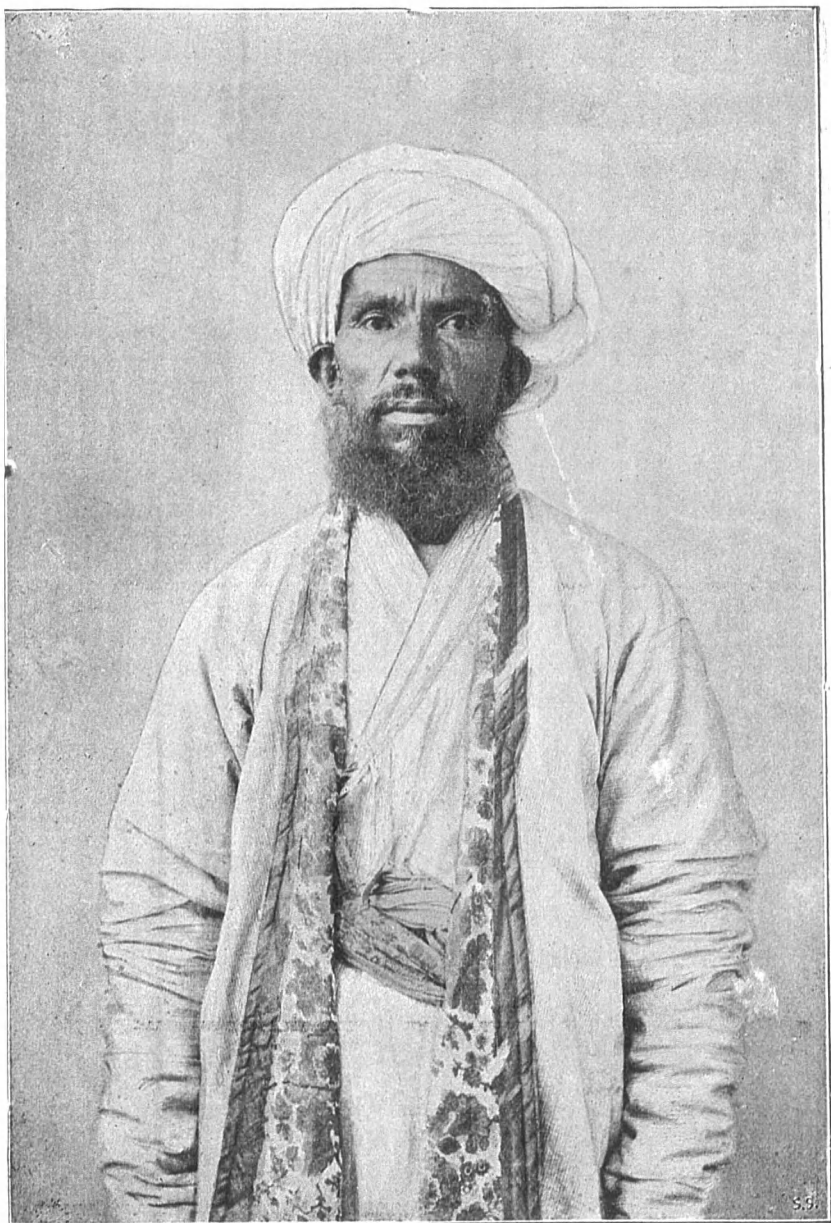
Але роки самоти серед диких і полудиких азійських племен не могли минути, не лишаючи на мені сліду. Торжества навтямили ся мені небавом; у світлих кругах, що я в них обертав ся, я видав ся собі смішний. Перехід від пустині Тобі, Тибету і Заїдаму до європейських сальонів був за великий. Після 12 дневного побуту, коли пан Павлов обіцяв заняти ся моїми пакунками, висилаючи їх без коштів крізь Сибір до Штокгольму, я розпрощав ся із моїми новими приятелями й відїхав до вітчизни.

Я мав три шляхи до вибору. Найпростіший іде на схід крізь Індії й Суез. Найтяжший і найдовший є сухий крізь Монголію й Сибір.

Я вибрав останній. Таким способом я мусів ще раз, хоч у цілком відмінних обставинах переїхати Азю в поперек. Я їхав

Др. Свен Гедін (стр. 73).

Іслам Баі (стр. 73).

із шаленою шкороетією на двоколійнику, що його тягли монгольські коні, на яких сиділи візники. Як картини в калейдоскопі, перескакували передо мною рівнини, пустині і степи Гобі; я їхав до Кіяхти крізь Саір-усс і Урґу. Їдучи так, я познакомив ся із новим способом подорожування. Дишлі у виді вилок мають на передньому кінці уха, крізь які пересуваєть ся дручок. Два їздці беруть сей дручок понад сідло на коліна, а два інші обв'язують ся докола тіла шнурком, прикріпленим до кінців дручка і гонять так крізь степ з візком, що підскакує й трясє так, що можна відтак почислити всі кости. На дорогу треба заосмотрити ся у великий китайський пашпорт і висилати наперед куриєрів, аби коні були на поготові.

Двайцять їздців товаришить візкови через дві стації. Коли чотири коні, що тягнуть візок змучать ся, заступають їх чотири сьвіжі. Перепряганне відбуваєть ся так хутко і проворно, що подорожний не замітить сего, коли не вигляне крізь вікно уміщене на переді воза. Доріг нема ніде, ані стаційних будинків. Коні й люди ждуть при наметах Монголів, тож треба з гори знати, де можна застати номадів.

У північній Монголії мали ми на великому просторі глибокий сніг і мусіли винаймати верблюди. В Урві розстав ся я із своїм вірним Іслямом, що товаришив мені у другім візку. Із справжною прикровоетією прийшло ся мені розставатись із ним, але я не міг забрати його до своєї вітчизни, хоч він дуже собі сего бажав. Російський конзюль Луба в Урві заопікував ся ним і відслав його для безпеки в характері російського куриєра до Уліас-сутай, звідки поїхав далі крізь Урумчі до Кашгару й Ош.

Я відігхнув свободнійше, коли одержав від капітана Зайцева звістку, що Іслям Баї приїхав щасливо до своєї жінки й дітий у рідному місті Ош.

Завдяки ввічливости Павлова товаришила мені з Пекіну до Кіяхти ескорта козаків. Звідси я їхав тарантасами, саньми й телеґами крізь Байкал і Іркуцк до Каньска. Потім везла мене залізниця дев'ять днів і десять ночей аж до Петербурга.

Десятого мая 1897. побачив я нарешті перед собою вежі й хати Штокгольму. Після трех років і семи місяців мандрівки крізь азійські пустині, я поставив ногу знов на рідній землі із невисказаним почуттем удовілля.

Зладив

Антін Крушельницький.

Bull. 120,00

483/3